

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI

Έλληνες και Φοίνικες
στα Σταυροδρόμια της Μεσογείου

Greeks and Phoenicians
at the Mediterranean Crossroads

Έλληνες και Φοίνικες
στα σταυροδρόμια της Μεσογείου

Greeks and Phoenicians
at the Mediterranean Crossroads

Κατάλογος έκθεσης / Exhibition Catalogue

20/12/2011 - 20/09/2012

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THESSALONIKI

Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου

Greeks and Phoenicians at the Mediterranean Crossroads

Επιμέλεια:

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Ευαγγελία Στεφανή

Editors:

Polyxeni Adam-Veleni, Evangelia Stefani

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM

Στο πλαίσιο του προγράμματος
Within the framework of the programme

Χορηγός
Sponsor

www.opap.gr

ISBN 978-960-9621-07-6

Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης αρ. 15
Archaeological Museum of Thessaloniki, publication no 15

© ΥΠΠΟΤ, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012
Hellenic Ministry of Culture and Tourism, Archaeological
Museum of Thessaloniki, 2012

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Έλληνες και Φοίνικες
στα σταυροδρόμια
της Μεσογείου
Greeks and Phoenicians
at the Mediterranean
crossroads

Επιμέλεια: *Editors:*
Πολυξένη Αδάμ-Βελένη
Ευαγγελία Στεφανή
Polyxeni Adam-Veleni
Evangelia Stefani

Μετάφραση: *Translation:*
Θεόδωρος Παπακώστας
Theodore Papakostas

*Φωτογραφίες Έκθεσης
και αντικειμένων:* *Photographs of the exhibition:
and of the objects*
Ορέστης Κουράκης
Orestis Kourakis

Διόρθωση κειμένων: *Text editing:*
Ευαγγελία Στεφανή
Θεόδωρος Παπακώστας
Evangelia Stefani
Theodore Papakostas

Παραγωγή / Production

Συγγραφείς κειμένων

- Αδάμ-Βελένη Πολυξένη, Δρ. Αρχαιολόγος-Θεατρολόγος, Διευθύντρια
Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης
- Badre Leila, Δρ. Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Αρχαιολογικού Μουσείου
Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού
- Βεροπουλίδου Ρένα, Δρ. Αρχαιολόγος, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
- Βουτυράς Εμμανουήλ, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Αριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Μερούσης Νίκος, Δρ. Αρχαιολόγος, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου,
Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
- Μπουρογιάννης Γιώργος, Δρ. Αρχαιολόγος, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής,
Μουσείο Μεσογειακών Αρχαιοτήτων Medelhavsmuseet, Στοκχόλμη
- Σταμπολίδης Νικόλαος Χρ., Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης, Διευθυντής Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης
- Στεφανή Ευαγγελία, Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Εκθέσεων
Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης
- Τιβέριος Μιχάλης, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Αριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Authors of texts

- Adam-Veleni Polyxeni, Dr. Archaeologist-Theatrolologist, Director of the
Archaeological Museum of Thessaloniki
- Badre Leila, Dr. Archaeologist, Director of the Archaeological Museum
of the American University of Beirut
- Bourogiannis Giorgos, Dr. Archaeologist, Postdoctoral Research Fellow,
Museum of Mediterranean Antiquities Medelhavsmuseet, Stockholm
- Merousis Nikos, Dr. Archaeologist, Open University of Cyprus,
Faculty of Humanities and Social Sciences
- Stampolidis Nikolaos Chr., Professor of Classical Archaeology
at the University of Crete, Director of the Museum of Cycladic Art
- Stefani Evangelia, Dr. Archaeologist, Head of the Exhibitions Department
of the Archaeological Museum of Thessaloniki
- Tiverios Michalis, Professor of Classical Archaeology at the Aristotle University
of Thessaloniki
- Veropoulidou Rena, Dr. Archaeologist, Museum of Byzantine Culture
- Voutyras Emmanuel, Professor of Classical Archaeology at the Aristotle
University of Thessaloniki

Συγγραφείς λημμάτων

Αθανασάκη Κατερίνα
Αθανασιάδου Αθηνά
Ανέστη-Καραπασχαλίδου Αμαλία
Badre Leila
Βιγλάκη-Σοφιανού Μαρία
Γκαδόλου Αναστασία
Γκατζόλης Χρήστος
Κοκοσάλη Μαρία
Κουράγιος Γιάννος
Κυρίμη Μαρία
Κωνσταντινίδη-Συβρίδη Ελένη
Κωστάντη Κατερίνα
Μαλαμίδου Δημητρία
Μανακίδου Ελένη
Παλαιοκρασσά Νομική
Πατσιαδά Βάσω
Ρουσάκη Μαρία
Σάλτα Μαρία
Σταμπολίδης Νικόλαος
Στεφανή Ευαγγελία
Τζαναβάρη Κατερίνα
Τσαρούχα Ανθούλα
Τσιαφάκη Δέσποινα
Τσιγαρίδα Ελισάβετ-Μπεττίνα
Φίλης Κώστας
Χατζηδάκης Παναγιώτης

Authors of entries

Athanasaki Katerina
Athanasiadou Athena
Anesti-Karapaschalidou Amalia
Badre Leila
Chatzidakis Panagiotis
Filis Kostas
Gadolou Anastasia
Gatzolis Christos
Kokosali Maria
Konstantinidi-Syvridi Eleni
Kostanti Katerina
Kouragios Giannos
Kyrimi Maria
Malamidou Dimitria
Manakidou Eleni
Palaiokrassa Nomiki
Patsiada Vasso
Rousaki Maria
Salta Maria
Stampolidis Nikolaos
Stefani Evangelia
Tsaroucha Anthoula
Tsiafaki Despina
Tsigarida Elisavet-Bettina
Tzanavari Katerina
Viglaki-Sofianou Maria

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, *Διευθύντρια*
Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

Ευαγγελία Στεφανή, *Προϊσταμένη Τμήματος*
Εκθέσεων Α.Μ.Θ.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Αγγελική Κουκουβού, *Αρχαιολόγος Α.Μ.Θ.*
Ουρανία Πάλλη, *Αρχαιολόγος Α.Μ.Θ.*
Αναστασία Δημουλά, *Αρχαιολόγος Α.Μ.Θ.*

ΕΙΔΙΚΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Μιχάλης Τιβέριος, *Καθηγητής Κλασικής*
Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.
Γιώργος Μπουρογιάννης, *Ερευνητής, Μουσείο*
Μεσογειακών Αρχαιοτήτων, Στοκχόλμη

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Γιώργος Τσεκμές, *Αρχιτέκτων Μηχανικός Α.Μ.Θ.*
Μαρία Λουκμά, *Αρχιτέκτων Μηχανικός Α.Μ.Θ.*

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Ανδρονίκη Καπιζιώνη, *Προϊσταμένη Τμήματος*
Συντήρησης Α.Μ.Θ.
Σοφία Αθανασιάδου,
Δημήτρης Καρολίδης,
Βασιλική Μιχαλοπούλου,
Συντηρητές αρχαιοτήτων Α.Μ.Θ.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Θεόδωρος Παπακώστας, *Αρχαιολόγος*

ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΗ

Ορέστης Κουράκης, *Φωτογράφος*

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Χρήστος Γκατζόλης, *Προϊστάμενος Τμήματος*
Δημοσίων Σχέσεων Α.Μ.Θ.
Αγνή Αποστολίδου, *Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος*
Α.Μ.Θ.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Στέλιος Καραμπίκας, *Αρχιτεχνίτης Α.Μ.Θ.*
Γιώργος Καραμπίκας, *Τεχνίτης*
Στέφανος Αποστολίδης, *Ηλεκτρολόγος*

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Λευτέρης Κοντογιάννης, *Id Creative*

ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ

Κώστας Λιόλιος, *Resolution*

EXHIBITION CONTRIBUTORS

ORGANISATION

Polyxeni Adam-Veleni, *Director of the*
Archaeological Museum of Thessaloniki

COORDINATION-MUSEOLOGICAL DESIGN

Evangelia Stefani, *Head of the Exhibitions*
Department A.M.Th.

SCIENTIFIC TEAM

Angeliki Koukounou, *Archaeologist A.M.Th.*
Ourania Palli, *Archaeologist A.M.Th.*
Anastasia Dimoula, *Archaeologist A.M.Th.*

SPECIAL SCIENTIFIC CONSULTANTS

Michalis Tiverios, *Professor of Classical Archaeology*
A.U.Th.
Giorgos Bourogiannis, *Researcher Museum*
of Mediterranean Antiquities, Stockholm

ARCHITECTURAL DESIGN

Giorgos Tsekmes, *Architect Engineer A.M.Th.*
Maria Loukma, *Architect Engineer A.M.Th.*

CONSERVATION

Androniki Kapizioni, *Head of the Department*
of Conservation A.M.Th.
Sofia Athanasiadou,
Dimitris Karolidis,
Vasiliki Michalopoulou,
Conservators A.M.Th.

TRANSLATIONS

Theodore Papakostas, *Archaeologist*

PHOTOGRAPHY

Orestis Kourakis, *Φωτογράφος*

PUBLIC RELATIONS

Christos Gatzolis, *Head of the Department*
of Public Relations A.M.Th.
Agni Apostolidou, *Archaeologist-Museologist*
A.M.Th.

TECHNICAL SUPPORT

Stelios Karambikas, *Foreman A.M.Th.*
Giorgos Karambikas, *Technician*
Stefanos Apostolidis, *Electrician*

GRAPHIC DESIGN

Lefteris Kontogiannis, *Id Creative*

DIGITAL PRINTS

Kostas Liolios, *Resolution*

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

COOPERATING INSTITUTIONS

Αρχαιολογικό Μουσείο Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού	Archaeological Museum of the American University of Beirut
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο	National Archaeological Museum
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου	Archaeological Museum of Heraklion
Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών – Ι' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	Archaeological Museum of Delphi – 10 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΙΑ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	11 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	16 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	18 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	21 st Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	22 nd Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	23 rd Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	25 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
ΚΖ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	27 th Ephorate of Prehistoric & Classical Antiquities
Πανεπιστημιακή ανασκαφή Ελεύθερας Κρήτης, <i>Νικόλαος Σταμπολίδης, Καθηγητής Πανεπ. Κρήτης</i>	University excavation of Eleftherna, Crete, <i>Nikolaos Stampolidis, Professor Univ. of Crete</i>
Πανεπιστημιακή ανασκαφή Καραμπουρνακίου Θεσσαλονίκης, <i>Μιχάλης Τιβέριος, Καθηγητής ΑΠΘ</i>	University excavation of Karabournaki, Thessaloniki, <i>Michalis Tiverios, Professor AUTH</i>
Πανεπιστημιακή ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης, <i>Στέλιος Ανδρέου, Καθηγητής ΑΠΘ</i>	University excavation of Toumba, Thessaloniki, <i>Stelios Andreou, Professor AUTH</i>
Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Μήτρου <i>Aleydis Van de Moortel,</i> <i>Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Tennessee</i> <i>Ελένη Ζάχου, Δρ. Αρχαιολογίας</i>	Mitrou Archaeological Project <i>Professor Aleydis Van de Moortel,</i> <i>University of Tennessee</i> <i>Dr Eleni Zachou, 14th Ephorate of Prehistoric</i> <i>and Classical Antiquities</i>
ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων	

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ • CONTENTS

Πρόλογοι • Παύλος Γερούλανος, Λίνα Μενδώνη | Forewords • Pavlos Geroulanos, Lina Mendoni

Προλεγόμενα • Πολυξένη Αδάμ-Βελένη | Preface • Polyxeni Adam-Veleni

---

Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου. Το μουσειολογικό σκεπτικό • Ευαγγελία Στεφανή	19
Greeks and Phoenicians at the Mediterranean crossroads. The museological approach • <i>Evangelia Stefani</i>	25
<hr/>	
Εισαγωγή στην προβληματική των Φοινίκων • Γιώργος Μπουρογιάννης	31
Introduction to the Phoenician problematic • <i>Giorgos Bourogiannis</i>	37
Συνδέσεις ανατολικής και δυτικής Μεσογείου • <i>Leila Badre</i>	43
Interconnections between the eastern and the western Mediterranean • <i>Leila Badre</i>	47
Φοίνικες και Αιγαίο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου • Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης	49
The Phoenicians and the Aegean in the Early Iron Age • <i>Nikolaos Chr. Stampolidis</i>	55
Η φοινικική παρουσία στο Αιγαίο από τον 7 ^ο έως τον 4 ^ο αιώνα π.Χ. • Γιώργος Μπουρογιάννης	61
The Phoenician presence in the Aegean from the 7 th to the 4 th century BC • <i>Giorgos Bourogiannis</i>	63
Η παρουσία των Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο • Μιχάλης Α. Τιβέριος	65
The Phoenician presence in the northern Aegean • <i>Michalis A. Tiverios</i>	69
Φοίνικες και Κύπρος • Γιώργος Μπουρογιάννης	73
Phoenicians and Cyprus • <i>Giorgos Bourogiannis</i>	75
Ο Μέγας Αλέξανδρος, οι πόλεις της Φοινίκης και η πολιορκία της Τύρου • Πολυξένη Αδάμ-Βελένη	77
Alexander the Great, the Phoenician cities and the siege of Tyre • <i>Polyxeni Adam-Veleni</i>	81
<hr/>	
Το αλφάβητο • Εμμανουήλ Βουτυράς	83
The alphabet • <i>Emmanuel Voutyras</i>	87
Ρητίνες, καρκεύματα και αρώματα από τη Χαναάν στο Αιγαίο • Νίκος Μερούσης	91
Resins, spices and perfumes from Canaan to the Aegean • <i>Nikos Merousis</i>	95
Η πορφύρα των Φοινίκων, μια «βασιλική» βαφή • Ρένα Βεροπουλίδου	99
The Tyrian Purple, a “royal” dye • <i>Rena Veropoulidou</i>	103
<hr/>	
Κατάλογος αντικειμένων • Catalogue of objects	107
<hr/>	
Βιβλιογραφία • Bibliography	185

Ρητίνες, καρκεύματα και αρώματα από τη Χαναάν στο Αιγαίο*

Νίκος Μερούσης

Κάπου στα 1300 π.Χ. ένα εμπορικό πλοίο φορτωμένο με 150 αμφορείς που περιείχαν ρητίνες σήκωσε άγκυρα για το τελευταίο ταξίδι του από ένα λιμάνι της Φοινίκης, ίσως από την Ugarit¹, με κατεύθυνση δυτικά. Σε ένα αγκυροβόλι της Κύπρου φόρτωσε εκτός των άλλων 10 τόνους χαλκού σε τάλαντα και συνέχισε το μοιραίο, όπως αποδείχτηκε, ταξίδι του με προορισμούς λιμάνια του Αιγαίου, όπως η Ρόδος, η Κρήτη και η Ηπειρωτική Ελλάδα, και της Δυτικής Μεσογείου. Όμως στις νοτιοδυτικές ακτές της Μικράς Ασίας, στην περιοχή που σήμερα έχει το όνομα Καζ, κοντά στο ακρωτήρι Ulu Burun, ίσως δυνατοί άνεμοι και θαλασσοταραχή, μπορεί το βαρύ, πολλών τόνων, φορτίο ή ακόμα μια πειρατεία ή κάποιο τεχνικό πρόβλημα στο ξύλινο κύτος, είχαν ως συνέπεια το πλοίο να βυθιστεί και να πάρει μαζί του στον πυθμένα του πελάγους το πολύτιμο φορτίο του².

Το *πολυπολιτισμικό*, όπως θα λέγαμε με σημερινούς όρους, φορτίο του συγκεκριμένου ναυαγίου –ο ανασκαφέας C. Pulak (1997, 256) κάνει λόγο για αντικείμενα από 9-10 πολιτισμούς– παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς εκτός από τις μοναδικής

ποικιλίας, ποσότητας και ποιότητας πρώτες ύλες και τέχνηρα³ περιλάμβανε έναν τόνο ρητινών αποθηκευμένων σε χαναανίτικους αμφορείς⁴.

Οι εργαστηριακές έρευνες για την ταυτοποίηση της ρητίνης που βρέθηκε στους αμφορείς από τη Χαναάν –σε μερικούς το περιεχόμενο σωζόταν σχεδόν άθικτο⁵– έδειξε ότι πρόκειται για *ρετσίνι* από δέντρα, όπως η *Pistacia terebinthus* και η *Pistacia atlantica*, είδη που ευδοκούν και σήμερα στις ακτές της Συροπαλαιστίνης⁶. Μάλιστα σε μερικούς αμφορείς η ρητίνη περιείχε φύλλα και καρπούς από δέντρα του γένους *Pistacia*⁷. Η αρχική υπόθεση ότι τα αποθηκευτικά αγγεία ήταν γεμάτα με ρετσινωμένο κρασί ή κάποιο άλλο υγρό στο οποίο είχε αναμιχθεί ρητίνη, σήμερα έχει αποκλειστεί και θεωρείται βέβαιο ότι οι αμφορείς περιείχαν ρητίνη⁸ που φορτωνόταν από τη

* Οι όροι Χαναάν και Φοινίκη και τα παράγωγά τους θεωρούνται ταυτόσημοι. Στη βιβλιογραφία έχει καθιερωθεί με τον πρώτο όρο να δηλώνεται ο πολιτισμός που άκμασε στη συροπαλαιστινιακή ακτή κατά τη 2^η χιλιετία, ενώ οι όροι Φοινίκη και Φοίνικες δηλώνουν τον πολιτισμό αυτό από την Εποχή του Σιδήρου και μετά (βλ. διεξοδική συζήτηση από Μπουρογιάννη στον παρόντα τόμο, 33-34. Επίσης Muhly 1999, 521, Marcsoe 2000, 10). Ο Μπουρογιάννης (ό.π.) αναφέρει ότι όταν οι κάτοικοι της Χαναάν-Φοινίκης δεν προέτασαν ως χαρακτηριστικό αυτοπροσδιορισμού τους την πόλη καταγωγής τους, αυτοαποκαλούνταν Χανααίοι. Ο όρος *ro-ni-ki-jo/φοινίκιον* που απαντά στα αρχεία της Γραμμικής Β δεν είναι ξεκάθαρο, αν σχετίζεται με τους όρους Φοινίκη και Φοίνικας (βλ. ενδεικτικά Chadwick 1997, 250, Sarpaki 2001, 221-226).

1. Pulak 1997, 253.

2. Βλ. Bass 1986, Pulak 1988, Bass, Pulak, Collon & Weinstein 1989, Bass 1990, Haldane 1993, Pulak 1997, 1998.

3. Το φορτίο περιλάμβανε 10 τόνους χαλκού σε τάλαντα, μεγάλη ποσότητα κασίτερου και ναλόμαζας σε τάλαντα, χαυλιόδοντες ελεφάντων και υποποτάμων, κορμούς αιγυπτιακού εβένου, χάλκινα όπλα από τις ακτές της Φοινίκης και άλλα μυκηναϊκού τύπου, λίγα μυκηναϊκά αγγεία, άφθονα κυπριακά, αυγά στρουθοκαμήλου, κοσμήματα και πολύτιμα αντικείμενα ανατολικής προέλευσης, ήλεκτρο από τη Βαλτική, 30 περίπου κυπριακές λίθινες άγκυρες ακόμα και αγγεία που περιείχαν καρκεύματα και τρόφιμα, όπως κρόκο, σύκα, σταφύλια, αμύγδαλα, ρόδια και ελιές κ.λπ. (για βιβλιογραφία βλ. υποσημ. 2).

4. Mills & White 1989, Haldane 1993, Gorham & Bryant 2001, 294, εικ. 3d, Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008.

5. Bass 1986, 277.

6. Βλ. υποσημ. 4.

7. Pulak 1988, 11.

8. Haldane 1993, 352-353, Pulak 1998, 201-202, Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008, 2202. Στην έρευνα έχει επικρατήσει η άποψη ότι με τον όρο *ki-ta-no*, ο οποίος αναφέρεται στα αρχεία της Γραμμικής Β στην Κνωσό, δηλώνεται η ρητίνη της *P. terebinthus* (τερεβινθίνη) (Chadwick 1997, 250, Sarpaki 2001, 210-212). Πρόσφατα υποστήριξε πως αυτή η υπόθεση δεν ανταποκρίνεται στα υπάρχοντα δεδομένα και πρότεινε να ταυτιστεί η λέξη *ki-ta-no* με το λάδι

Φοινίκη και διακινούνταν με τα πιο χαρακτηριστικά αποθηκευτικά αγγεία, τους χαναανίτικους αμφορείς⁹, σε όλη τη Μεσόγειο.

Η ρητίνη, η οποία εκκρίνεται από το δέντρο που στην Ελλάδα ονομάζουμε (αγριο)τσικουδιά, κοκορετσιά ή κοκορεβιθιά (*Pistacia terebinthus*)¹⁰, στην Κρήτη έχει διάφορα ονόματα, όπως *τερμιθιά*, *αντραμιθιά*, *τραμυθιά* και στην Κύπρο *τριμιθιά*, συλλέγεται το καλοκαίρι. Αρχικά ο κορμός του δέντρου χαράσσεται προσεκτικά και σιγά-σιγά στα μέσα του θέρους, όταν η θερμοκρασία είναι υψηλή, αρχίζει από τις εντομές να στάζει το ρετσίνι. Η συλλογή του απαιτεί μόχθο, υπομονή και επιδεξιότητα λόγω της ημίρρευστης μορφής και της κολλώδους υφής του¹¹. Υποθέτω ότι οι αμφορείς του ναυαγίου στην υποθαλάσσια περιοχή Ulu Burun πρέπει να φορτώθηκαν στο μοιραίο πλοίο κάπου στο τέλος του καλοκαιριού ή στις αρχές του φθινοπώρου, όταν μεγάλες ποσότητες ρητίνης από την περιοχή της Φοινίκης είχαν συλλεχθεί και ήταν έτοιμες για να διακινηθούν στα λιμάνια της Μεσογείου.

Η γεωγραφική κατανομή των χαναανίτικων αμφορέων παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς δείχνει, εκτός των άλλων, το γεωγραφικό εύρος στο οποίο κινούνταν οι έμποροι της Φοινίκης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹². Η Αίγυπτος φαίνεται πως ήταν ένας από τους κύριους αποδέκτες και καταναλωτές 'φοινικικών' ρητινών¹³. Χαναανίτικοι αμφορείς, όπως αυτοί που κυκλοφορούσαν στο Αιγαίο, έφταναν στη φαραωνική Αίγυπτο γεμάτοι με ρητίνες¹⁴. Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι σε αιγυπτιακά κύπελλα της εποχής του Νέου Βασιλείου το θυμίαμα που καιγόταν ήταν ρητίνες δέντρων του γένους *Pistacia* που είχαν εισαχθεί από τη Χαναάν¹⁵. Αν μάλιστα με την αιγυπτιακή λέξη *sntr*¹⁶ δηλωνόταν η συγκεκριμένη ρητίνη –δέντρα του είδους *Pistacia* δεν φύονταν στην Αίγυπτο– τότε επρόκειτο για μια

πολυτελή ουσία που καταναλωνόταν σε αρκετά μεγάλες ποσότητες στην αυλή των Φαραώ. Για παράδειγμα στα χρόνια του Τούθμωσι Γ' κατά μέσο όρο εισάγονταν σε ετήσια βάση από την περιοχή της Φοινίκης πάνω από 9.000 λίτρα τέτοιας ρητίνης¹⁷. Η χρήση της στην ταρίχευση των νεκρών πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη¹⁸ όπως και η καύση της στις τελετουργίες ως θυμίαμα ακόμα και ως παραισθησιογόνο¹⁹. Η ανάμιξη αυτής της ρητίνης στο κρασί για τη βελτίωση της γεύσης του αλλά και ως συντηρητικό, καθώς και διάφορες άλλες εφαρμογές στη φαρμακευτική, στη ναυπηγική ως συγκολλητική ουσία, στη στίλβωση ξύλινων επίπλων και φερέτρων ήταν καθημερινή υπόθεση. Πολλές από αυτές τις σκέψεις που διατυπώνονταν επιφυλακτικά εδώ και δεκαετίες σχετικά με τις χρήσεις των ρητινών από τα δέντρα του γένους *Pistacia*, επιβεβαιώνονται μέσα από σύγχρονες αρχαιολογικές έρευνες²⁰.

Στο Αιγαίο αμφορείς από τη Χαναάν γεμάτοι με ρητίνη διακινούνταν από τη Νεοανακτορική εποχή (16^{ος} αι. π.Χ.) ως το τέλος της ΥΜΙΙΒ (τέλη 13^{ου} αι. π.Χ.), όπως μαρτυρεί και το ναυάγιο στο Ulu Burun²¹. Η παρουσία τους στα λιμάνια καθώς και στα οικονομικά και διοικητικά κέντρα της υστερομινωικής Κρήτης, όπως στην Κνωσό και στο επίνειό της, τον Πόρο, στον Κομμό, στη Ζάκρο και στα Χανιά, βεβαιώνει ότι το συγκεκριμένο προϊόν ήταν γνωστό στο νησί, ενώ στη μυκηναϊκή Ελλάδα χαναανίτικοι αμφορείς απαντούν κυρίως σε τάφους (Μενίδι, Μυκήνες, Ασίνη, Αρχαία Αγορά Αθηνών, Θήβα, Πύλος κ.λπ.) αλλά και σε οικιστικά συμφραζόμενα, όπως στο Θρησκευ-

που παράγεται από τη σύνθλιψη των καρπών του συγκεκριμένου δέντρου βλ. Μερούσης 2012, Merousis v.δ.

9. Για τους χαναανίτικους αμφορείς βλ. Akestrom 1975, Watrous 1992, 159-183, Cline 1994, 95-97, Leonard 1996, Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011.
10. Γεννάδιος 1959, 735-738.
11. Μερούσης 2012, Merousis v.δ.
12. Cline 1994, Leonard 1996.
13. Για το εμπόριο ρητινών βλ. Serpico 2003.
14. Serpico, Bourriau, Smith, Goren, Stern & Heron 2003, www.amarnaproject.com.
15. Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003.
16. Loret 1949, 20-25, Artzy 1994, 131, 134, 139, Pulak 1997, 241, Pulak 1998, 201-202, Serpico 2003.

17. Loret 1949, 20-23.

18. Serpico & White 2003, 430, 464-468, Koller, Baumer, Kaup & Weser 2005.

19. Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003.

20. Serpico & White 2003, 430, 456-464, Bonizzoni, Bruni, Guglielmi, Milazzo & Neri 2011, 1229.

21. Στους χαναανίτικους αμφορείς διακινούνταν και άλλους είδους προϊόντα εκτός από ρητίνες (Bass 1986, 278, Haldane 1993, 353). Η ανάλυση οργανικών καταλοίπων ενός τέτοιου τύπου αμφορέα, που ήρθε στο φως στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, έδειξε ίχνη από ρετσινωμένο κρασί, δεδομένο που μπορεί να ερμηνευτεί ποικίλα: κατά μια εκδοχή ρετσινωμένο κρασί μέσα σε αμφορείς έφτανε στα λιμάνια του Αιγαίου από τα παράλια της Συρίας και της Παλαιστίνης (Tzedakis & Martlew 2002, 156, 157, αρ. 140, McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008, 194-195) ή το συγκεκριμένο αγγείο περιείχε τοπικό ('μυκηναϊκό') ρετσινωμένο κρασί που είχε αποθηκευτεί εκεί, αφού οι εισαγόμενες ρητίνες είχαν καταναλωθεί και ο αμφορέας χρησιμοποιούνταν πια για την αποθήκευση οίνου. Μια άλλη, τρίτη εκδοχή είναι ότι οι ρητίνες που περιείχε αρχικά ο αμφορέας διαπέρασαν το πορώδες της κεραμικής ύλης, γι' αυτό ανιχνεύτηκαν στην αρχαιολογική εξέταση.

τικό Κέντρο των Μυκητών και στην Τίρυνθα²².

Στους Μινωίτες και στους Μυκηναίους η ρητίνη θα πρέπει να έφτανε σε μορφή ημίρρευστη ή σε 'δάκρυα', κάτι όπως η χιώτικη μαστίχα, που και αυτή δεν είναι τίποτα άλλο από τη ρητίνη που εκκρίνει ένας θάμνος του γένους *Pistacia*, η *Pistacia lentiscus var. Chia*. Χωρίς επεξεργασία τα δάκρυα χρησιμοποιούνταν ως θυμίαμα ή συνδυάζονταν με αρωματικούς καρπούς, όπως οι σπόροι κοριανδρού και άρκευθου ή τα τσίκουδα, με άλλα λόγια οι καρποί της τσικουδιάς²³. Σε αυτή την περίπτωση ο εκλυόμενος καπνός πρέπει να ήταν ιδιαίτερα βαρύς και αρωματικός, κατάλληλος για τα τελετουργικά δρώμενα που λάμβαναν χώρα στα ανάκτορα, σε ιερούς δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, ακόμα και σε νεκροταφεία. Κοινοριοποιημένη η ρητίνη αυτή θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε αλοιφές φαρμακευτικές ή σε καλλυντικά παρασκευάσματα ή με ζέσταμα και κατάλληλη επεξεργασία αναμιγνυόταν στο κρασί ή σε άλλα 'σύνθετα' ποτά, τέτοια που, όπως αποδεικνύεται από τις αρχαιομετρικές έρευνες, ήταν ιδιαίτερα αγαπητά στο Αιγαίο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού²⁴.

Μια άλλη αρωματική ρητίνη, που πιθανώς διακινούνταν από Χαναναίους εμπόρους στο Αιγαίο κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ. ήταν η πολύτιμη *σμύρνα*, εξωτικό προϊόν που παραγόταν στη νότια Αραβία, την Αφρική (σημερινό Σουδάν, Αιθιοπία, Σομαλία) και την Ινδία²⁵. Η μαρτυρία των αρχείων της Κνωσού έχει ιδιαίτερη αξία, επειδή πιστοποιείται η τόσο πρόωμη χρήση αυτής της ρητίνης στον αιγαιακό χώρο. Η Anna Sacconi²⁶ έχει υποστηρίξει, με βάση ένα χωρίο από τον Αθήναιο, ότι το ιδεόγραμμα *23/ MU είναι η συντομογραφία της λέξης *μύρρα*, στην αιολική διάλεκτο *σμύρνα*²⁷, που δεν είναι άλλη από τη γνωστή αρωματική κομμορητίνη που εκκρίνεται από θάμνους του γένους *Commifora* και χρησιμοποιείται από την αρχαιότητα

μέχρι σήμερα για τον αρωματισμό ελαίων, αλοιφών, θυμιαμάτων ακόμα και κρασιού²⁸. Το ιδεόγραμμα *23 /MU απαντά σε τρεις πινακίδες της Κνωσού (σειρά Fh 347, 371+5448, 5447+5452+5466+7787), έργο και οι τρεις του γραφέα 141, ο οποίος κατέγραφε το προϊόν στο χώρο του ισογείου στη δυτική πτέρυγα της Κνωσού, εκεί όπου βρισκόταν το κέντρο ελέγχου της βιοτεχνίας αρωματικού ελαίου²⁹.

Αν πράγματι η ταύτιση είναι σωστή, τότε η εξωτική και πολύτιμη *σμύρνα* ήταν ένα από τα συστατικά που χρησιμοποιούνταν στην ανακτορική βιοτεχνία της αρωματοποιίας. Όπως και η ρητίνη της *Pistacia*, έτσι και η *σμύρνα* συγκομιζόταν την εποχή της ανατολής του Κυνός, δηλαδή τις πιο ζεστές μέρες του χρόνου (*κυνικά καύματα*), όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Θεόφραστος στο έργο του *Περί φυτών ιστορίας* (IX, 1, 6). Σύμφωνα με τον Αθήναιο η *σμύρνα* μπορεί να περιληφθεί στα *προπόματα*, όπως είναι το πιπέρι και η κύπερη, αλλά αναμιγνύεται και σε ποτά αρωματιζοντάς τα και ταυτόχρονα δίνοντάς τους θεραπευτικές ιδιότητες³⁰.

Οι αρχαίοι Έλληνες της είχαν δώσει το όνομα *στακτή* ή *στακτόν έλαιον*, ονομασία που αποδεικνύει ότι γνώριζαν τον τρόπο συγκομιδής της (εντομές στον κορμό του θάμνου και στάξιμο της ρητίνης κατά τους θερμούς καλοκαιρινούς μήνες). Η *σμύρνα* ή *μύρρα* έχει βαριά οσμή και γεύση πικρή και δηκτική. Ο Θεόφραστος στο έργο του *Περί όσμων* (XXXII) σχολιάζει αυτά τα χαρακτηριστικά, δίνοντας έμφαση στην πικρή γεύση της ρητίνης, μάλιστα στις σημιτικές γλώσσες η

22. Akestorm 1975, Leonard 1996, Watrous 1992, 159-183, Cline 1994, 95-97, Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011.

23. Πρβ. το σκεύος από τα Μάλια στο οποίο βρέθηκαν απανθρακωμένοι καρποί άρκευθου, κοριανδρού και αγριομαραθιάς (Μερούσης 2010, 262 και υποσημ. 9). Για τα τσίκουδα βλ. Μερούσης 2012, Merousis v.δ.

24. Για τις χρήσεις της ρητίνης από τα δέντρα του γένους *Pistacia* βλ. Μερούσης 2010' για 'σύνθετα' ποτά βλ. Tzedakis & Martlew 2002, McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008.

25. Lucas 1937, 29-33, Serpico 2003, 438-439. Η *σμύρνα* ή *μύρρα* δεν πρέπει να συγχέεται με το *μύρον*.

26. Sacconi 1969 (Αθήναιος II, 68 C-D). Για άλλες ερμηνείες του μυκηναϊκού όρου βλ. Μερούσης 2010, 264-265 και υποσημ. 11.

27. Liddell & Scott 2007, τ. III, 201 λήμμα ή *μύρρα*, ιδ. 2007, τ. IV, 92, λήμμα ή *σμύρνα*

28. Lucas 1937, 29-33, Sacconi 1969, 287, Ακτσελή & Μανακίδου 2001, 87, Serpico & White 2003, 438-442. Η προσπάθεια να ταυτιστεί με βάση φιλολογικές πηγές το είδος του θάμνου από το οποίο εκκρινόταν η *σμύρνα* και άλλα είδη ρητινών μοιάζει μάταιη. Μόνο η αρχαιομετρία μπορεί να φωτίσει τέτοιες πλευρές, αν και φαίνεται ότι συχνά αδυνατεί να δώσει τελική απάντηση. Πρόσφατο παράδειγμα η διαπίστωση ότι η ταύτιση της ρητίνης από τα δέντρα *Pistacia* με συγκεκριμένο είδος π.χ. *Pistacia terebinthus*, *P. atlantica*, *P. lentiscus* είναι, προς το παρόν, αδύνατη (Stern Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008, 2188). Ένα άλλο παράδειγμα αφορά τη ρητίνη που εκκρίνεται από θάμνους και δέντρα του γένους *Boswellia* (βλ. παρακάτω). Τουλάχιστον 20 είδη τέτοιων θάμνων και δέντρων φύονται στην τροπική Αφρική και στην Ινδία, πολύ περισσότερα δε ενδημικά είδη υπάρχουν στη ΒΑ Αφρική και στην Αραβία (Ομάν). Ο *λιβανός* ή *λιβανωτός*, η γνωστή από την αρχαιότητα με αυτό το όνομα ρητίνη, μπορεί να παραχθεί από τα περισσότερα αυτά είδη βλ. Moussaieffa & Mechoulam 2011, 1281.

29. Sacconi 1969, Φάππας 2010, 47 κ.ε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπόθεση ότι το ιδεόγραμμα *127/ΚΑΡΟ μπορεί να είναι συντομογραφία της *κασσίας* ή του *κιννάμωμου* (είδος κανέλας), του αρωματικού ξύλου που προέρχεται από δέντρα του γένους *Cinnamomum* βλ. Sarpaki 2001, 208-210.

30. André 1951, Detienne 2006, 128.

λέξη *morr/murr* σημαίνει πικρός³¹. Στις πινακίδες της Κνωσού ίσως καταγράφεται η συνταγή με την οποία παραγόταν το αρωματισμένο με σμύρνα έλαιο. Η αναλογία φαίνεται πως ήταν 4 μέρη ελαίου προς 1 σμύρνας. Οι πινακίδες, δυστυχώς, δεν προσφέρουν επαρκή στοιχεία για τη μορφή με την οποία έφτανε το συγκεκριμένο προϊόν στο ανάκτορο, δηλαδή αν ήταν σε ημίρρευστη μορφή (*στακτή*) ή σε *δάκρυα*.

Μια κατηγορία λίθινων αντικειμένων, που εμφανίζονται στην Κύπρο, στην Κρήτη και στην Ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, θα μπορούσαν να συσχετιστούν με τις ρητίνες και τα άλλα αρωματικά που εισάγονταν από τη Συροπαλαιστίνη. Πρόκειται για γουδιά με στρογγυλή ή ορθογώνια λεκάνη και τρία ή τέσσερα πόδια αντίστοιχα, φτιαγμένα από ασβεστόλιθο, τραχύτη και στεατίτη³². Αν δεχτούμε ότι πράγματι κάποια από αυτά τα χρηστικά αντικείμενα κατασκευάζονταν στη γη της Χαναάν, μήπως χρησιμοποιούνταν για την κονιορτοποίηση ρητινών, καρυκευμάτων και αρωματικών πρώτων υλών που έφταναν από τις ανατολικές ακτές της Μεσογείου και την ενδοχώρα τους;³³ Χωρίς να υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να στηρίξουν μια τέτοια υπόθεση, δεν πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η διακίνηση εξωτικών αρωματικών ουσιών να συνοδεύτηκε με την εισαγωγή και των αντίστοιχων σκευών και εργαλείων για την επεξεργασία τους.

Εκτός από την *τερεβινθίνη* και τη *σμύρνα* που έφταναν στο Αιγαίο κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ. μέσα από τα εμπορικά δίκτυα της Συροπαλαιστίνης, μπορούμε να υποθέσουμε πως και άλλες αρωματικές ουσίες, όπως το *βάλσαμον*³⁴ και ο *λίβανος* ή *λιβανωτός*³⁵ δεν θα ήταν άγνωστες στις ανακτορικές élites της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Εξάλλου οι μαρτυρίες για τη χρήση του λιβάνου χάνονται στα βάθη της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.³⁶ Εκτός από ρητίνες, δεν είναι απίθανο να υποθέσουμε πως αρωματικοί καρποί, όπως

αυτοί που βρέθηκαν στο ναυάγιο του Ulu Burun (κορίανδρος, κάρδαμο, κύμινο, κρόκος³⁷), διακινούνταν από Χαναναίους εμπόρους στο Αιγαίο μαζί με αρωματικά έλαια, οίνους και ποτά. Για την άρχουσα τάξη των μινωικών και μυκηναϊκών ανακτόρων η κατοχή και κατανάλωση τέτοιων εξωτικών προϊόντων αφενός είχε πρωτεύουσα οικονομική σημασία, καθώς αυτά χρησιμοποιούνταν στην ανακτορική αρωματοποιία αφετέρου λειτουργούσε ως ένα από τα μέσα με τα οποία προβαλλόταν η κυρίαρχη θέση της στην κοινωνική πυραμίδα. Ανάμεσα σε αυγά στρουθοκαμήλου, κεχριμπαρένια κοσμήματα, ελεφαντοστέινα αντικείμενα, σκαραβαίους, πηλίνα και λίθινα αγγεία και άλλα τέτοια σπάνια και εξωτικά υλικά, οι ευώδεις ρητίνες, τα αρώματα με βαριά οσμή και τα καρυκεύματα, φερμένα από μακρινούς τόπους, συχνά δώρα στο πλαίσιο ανταλλαγών ανάμεσα στις αριστοκρατίες της ανατολικής Μεσογείου, κατείχαν εξέχουσα θέση³⁸. Ως πρώτες ύλες οι ρητίνες έβρισκαν ποικίλες εφαρμογές στην αρωματοποιία: πολυτελή ευωδιαστά έλαια, αλοιφές, ποτά και θυμιάματα που παράγονταν στα ανακτορικά εργαστήρια, διακινούνταν σε όλη τη Μεσόγειο. Ως συγκολλητικές ουσίες χρησιμοποιούνταν παντού, ενώ η θέση τους στη λατρεία και στα λατρευτικά δρώμενα είναι αδιαμφισβήτητη.

Τα παραπάνω δεδομένα είναι οι αδιάψευστοι μάρτυρες ότι οι Φοίνικες δεν ασχολήθηκαν για πρώτη φορά με τη διακίνηση αρωματικών πρώτων υλών και καρυκευμάτων από την Εποχή του Σιδήρου και μετά, όπως μαρτυρούν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες³⁹, αλλά ήδη από τη 2^η χιλιετία π.Χ. στο πλαίσιο των επαφών τους με τον αιγαιακό κόσμο διακινούσαν τις πολυτιμες ρητίνες και τα μυρωδικά τους στα λιμάνια της Κρήτης, των νησιών του Αρχιπελάγους και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Είναι, άραγε, τυχαίο ότι στην ελληνική μυθολογία και σκέψη, το ιερό πουλί του Ήλιου με φτερά που *‘άλλα έχουν το χρώμα του χρυσού και άλλα έντονο κόκκινο’*⁴⁰ κατέχει πάντοτε σμύρνα και λιβάνι;

31. Faure 2004, 47. Στα αραβικά ονομάζεται *murru*.

32. Κάντα 1998, 37, 47.

33. Η διακίνηση θυμιαμάτων (πχ. λιβάνου) από την Αραβία με καράβια εξημερωμένων καμηλών προς τις ανατολικές ακτές της Μεσογείου ξεκινά στη 2^η χιλιετία π.Χ. (βλ. Artzy 1994).

34. Πιθανώς ταυτίζεται με τη ρητίνη που εκκρίνεται από το θάμνο *Commifora gileadensis*, ο οποίος φύεται στη Συροπαλαιστίνη και στην Αραβία βλ. Ακτσελή-Μανακίδου 2001, 87 και υποσημ. 31.

35. Van Beek 1960 (γένος *Boswellia*, αγγλ. frankincense, αραβικά *lubān*: το δέντρο φύεται στη νότια Αραβία, στην Ινδία και στη βορειοανατολική και τροπική Αφρική, η συγκομιδή του ξεκινά το Δεκέμβριο και κορυφώνεται από το Μάρτιο ως τον Μάιο. Βλ. Mousaieff & Mechoulam 2009, 1281).

36. Moussaieff & Mechoulam 2009, 1282.

37. Haldane 1990, 57-59, ιδ., 1993, 352, 356. Διάφοροι αρωματικοί καρποί χρησιμοποιούνταν είτε στον αρωματισμό ποτών και αλοιφών είτε ως καρυκεύματα (βλ. Chadwick 1997, Sargaki 2001, Φάππας 2010). Ας σημειωθεί ότι ο κορίανδρος, το κύμειρο και άλλοι αρωματικοί καρποί καλλιεργούνταν στον ελλαδικό χώρο κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ.

38. Για τις ανταλλαγές και τους εμπορικούς δρόμους στη Μεσόγειο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού βλ. ενδεικτικά Knapp 1993, 341-342, Manning & Hulin 2005, Kelder 2009.

39. Βλ. ενδεικτικά Jones 1993, Faure 2004, Detienne 2006.

40. Ηροδότου, *Ιστορίη* II, 73 (τά μέν αὐτοῦ χρυσόκομα τῶν πτερῶν, τὰ δὲ ἐρυθρά). Detienne 2006, 115.

Resins, spices and perfumes from Canaan to the Aegean*

Nikos Merousis

Around 1300 BC a merchant ship with 150 amphorae containing resins on board embarked for its last journey from a Phoenician port, possibly Ugarit¹, headed west. Ten more tons of copper talents were loaded on board at a Cypriot port and the ship continued its fatal journey, as it appears, either towards Aegean ports, like Rhodes, Crete and mainland Greece or towards the western Mediterranean. But off the southwestern coast of Asia Minor, at modern-day Kaş, near Cape Ulu Burun, the ship sunk due to reasons unknown to us (we can surmise it occurred because of strong winds or rough sea, its heavy load, a pirate attack or some technical problem on its wooden hull) taking its precious cargo along with it to the bottom of the sea².

Its *multicultural* cargo, as it would be termed nowadays – the excavator C. Pulak (1997, 256) mentioned artefacts from 9-10 different cultures – is extremely interesting, as apart from its unique variety,

quantity and quality of raw materials and artefacts³, it also included a ton of resins stored within Canaanite amphorae⁴.

Laboratory research for the identification of the resin within the Canaanite amphorae – in certain cases the content was preserved intact⁵ – showed that the resin originated from trees, like *Pistacia terebinthus* and *Pistacia atlantica*, still growing on the Syro-Palestinian coast to this day⁶. In fact, in certain amphorae the resin contained leaves and fruits from *Pistacia* trees⁷. The initial assumption that the storage vessels contained wine or other liquid mixed with resin has been ruled out, and it is now considered certain that the amphorae contained resin⁸ loaded at Phoenicia and circulated across the Mediterranean within the most characteristic storage

* The terms Canaan, Phoenicia and their derivatives are considered synonymous. In academic literature, the former signifies the culture that flourished in the Syro-Palestinian coast in the 2nd millennium BC, while the terms Phoenicia and Phoenicians describe the same culture from the Iron Age onwards (see extensive discussion on Bourogiannis, present volume, also Muhly 1999, 521, Marcoe 2000, 10). Bourogiannis (op.cit.) mentions that the inhabitants of Canaan-Phoenicia chose to identify themselves as Canaanites whenever they did not determine themselves according to their city of origin. It is unclear whether the term *po-ni-ki-jo/φοινίκιον* found in the Linear B archives is associated with the terms Phoenicia and Phoenix (see Chadwick 1997, 250; Sarpaki 2001, 221-226).

1. Pulak 1997, 253.

2. See Bass 1986; Pulak 1988; Bass, Pulak, Collon & Weinstein 1989; Bass 1990; Haldane 1993; Pulak 1997; Pulak 1998.

3. The cargo included 10 tons of copper talents, large quantities of tin and glass paste talents, elephant and hippo tusks, Egyptian ebony trunks, bronze weapons from the Phoenician coast as well as Mycenaean, few Mycenaean and several Cypriot vessels, jewellery and precious items of eastern origin, amber from the Baltic, approximately 30 Cypriot stone anchors, even vessels containing spices and food, such as saffron, figs, grapes, almonds, pomegranates, olives etc. (for bibliography, see above, note 2).

4. Mills & White 1989; Haldane 1993; Gorham & Bryant 2001, 294, fig. 3d; Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008.

5. Bass 1986, 277.

6. See note 4.

7. Pulak 1988, 11.

8. Haldane 1993, 352-353; Pulak 1998, 201-202; Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008, 2202. The view that the term *ki-ta-no* mentioned in the Linear B archives of Knossos refers to the resin of *P. terebinthus* has prevailed among scholars (Chadwick 1997, 250; Sarpaki 2001, 210-212). I recently proposed that this view does not accord with the available data and the term *ki-ta-no* should be identified with the oil extracted by crushing the fruit of the aforementioned tree. See Μερούσης 2012; Merousis in print.

vessel, the Canaanite amphora⁹.

The resin is extracted from a tree harvested during summertime known in Greece as (*wild*)*tsikoudia*, *kokoretsia* or *kokorevithia* (*Pistacia terebinthus*)¹⁰, with the local names of *termithia*, *antramithia*, *tramithia* in Crete, and *trimithia* in Cyprus. At first, the tree's bark is carefully scored in midsummer when temperatures are high and the resin slowly leaks from the incisions. Its gathering is arduous, demanding patience and skill due to its semi-liquid, viscous form¹¹. I surmise that the Ulu Burun shipwreck amphorae must have been loaded on the fatal deck near the end of summer or during early autumn, when large quantities of resin from Phoenicia had been collected and prepared to sail for the ports of the Mediterranean.

The geographical distribution of Canaanite amphorae is very interesting, as it demonstrates the geographical range of Phoenician trade in the Late Bronze Age¹². Egypt was apparently one of the main recipients and consumers of Canaanite resins¹³. Canaanite amphorae like those circulating in the Aegean, reached Pharaonic Egypt full of resin¹⁴. Recent archaeometric studies have proven that incense resins of the *Pistacia* tree genus burning in Egyptian cups of the New Kingdom era were imported from Canaan¹⁵. If the Egyptian word *sntr*¹⁶ in fact signified this resin, - and since *Pistacia* trees do not grow in Egypt - then this substance was a precious product consumed in large quantities at the Pharaonic court. For example, during the reign of Thutmose III an average of 9000 litres of such resin were imported annually¹⁷. It was certainly used in embalming¹⁸ and also as incense in ceremonies or as a hallucinogen¹⁹. It

was mixed with wine to enhance its taste but also as a preservative and had many other common applications in pharmaceuticals, shipbuilding (as an adherent), even wooden furniture and coffin polishing. Many of these attributes of the *Pistacia* tree resins have been cautiously discussed for decades and are confirmed nowadays through recent archaeometric studies²⁰.

Canaanite amphorae containing resin were circulated in the Aegean since the New Palace Period (16th c. BC) and until the end of LM IIIB (end of 13th c. BC) as the Ulu Burun shipwreck showed²¹. Their presence in ports as well as economic and administrative centres of Late Minoan Crete, such as Knossos and its port, Poros, Kommos, Zakros and Chania, proves that the island was familiar with the product. Canaanite amphorae also appear in Mycenaean mainland Greece, mainly found in tombs (Menidi, Mycenae, Asine, the Athenian Agora, Thebes, Pylos etc.) but also in residential contexts, such as Tiryns and the Cult Centre of Mycenae²².

The resin must have reached the Minoans and Mycenaeans in viscous form or in the form of 'drops', not unlike the Chian Mastic, which is also a resin extracted by a bush of the *Pistacia* genus, *Pistacia lentiscus* var. *Chia*. Unprocessed *drops* were used as incense or combined with aromatic seeds, such as coriander or juniper or even the fruit of *tsikoudia tree*²³. In that case, the emitted smoke must have been thick and scented, suitable for ritual ceremonies taking place in palaces, private or public cult places, even cemeteries. Grinded resin could have been used for pharmaceutical or cosmetic products. It could also

9. For the Canaanite amphorae, see Akestrom 1975; Watrous 1992, 159-183; Cline 1994, 95-97; Leonard 1996; Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011.

10. Γεννάδιος 1959, 735-738.

11. Μερουσής 2012; Merousis in print.

12. Cline 1994; Leonard 1996.

13. For the resin trade, see Serpico 2003.

14. Serpico, Bourriau, Smith, Goren, Stern & Heron 2003, www.amarnaproject.com.

15. Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003.

16. Loret 1949, 20-25; Artzy 1994, 131, 134, 139; Pulak 1997, 241; Pulak 1998, 201-202; Serpico 2003.

17. Loret 1949, 20-23.

18. Serpico & White 2003, 430, 464-468; Koller, Baumer, Kaup & Weiser 2005.

19. Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003.

20. Serpico & White 2003, 430, 456-464; Bonizzoni, Bruni, Guglielmi, Milazzo & Neri 2011, 1229.

21. Other products apart from resins were also transported within Canaanite amphorae (Bass 1986, 278; Haldane 1993, 353). The analysis of organic residues within such an amphora found at the Cult Centre of Mycenae, showed traces of wine mixed with resin, which can be interpreted in a variety of ways: Wine with resin reached the ports of the Aegean from the coasts of Syria and Palestine (Tzedakis & Martlew 2002, 156, 157, nr. 140; McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008, 194-195) or this particular amphora was used for local (Mycenaean) wine storage, after the resins included initially had been consumed. A third option argues that the resins initially stored inside penetrated the porous ceramic material and were thus detected in the archaeometric examination.

22. Akestrom 1975; Leonard 1996; Watrous 1992, 159-183; Cline 1994, 95-97; Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011.

23. Cf. the vessel from Malia which contained charred seeds of juniper, coriander, and wild fennel (Μερουσής 2010, 262 and note 9). For the *tsikouda*, see Μερουσής 2012; Merousis in print.

be mixed with wine or other ‘cocktail’ drinks which were particularly popular in the Aegean during the Late Bronze Age²⁴.

Myrrh was another prized and aromatic resin produced in southern Arabia, Africa (modern-day Sudan, Ethiopia, Somalia) and India²⁵, and possibly traded by Canaanite merchants in the Aegean in the 2nd millennium BC. The Knossos archives are very helpful as they testify for the resin’s early use in the Aegean. Anna Sacconi²⁶ has argued, based on a passage by Athenaeus, that the ideogram *23/ MU was an abbreviation of the word *myrrh*, known as Smyrna in the Aeolian dialect²⁷, no other than the well-known resin originating from a bush of the *Commiphora* genus, used today still for oil and wine flavouring, as well as to add scent to ointments and incense²⁸. The ideogram *23/MU is found in three tablets at Knossos (series Fh 347, 371+5448, 5447+5452+5466+7787), all written by the scribe 141, who recorded the product at the ground floor of the palace’s west wing, where the headquarters of the perfume oil industry were located²⁹.

If this identification is indeed correct, then the exotic and expensive myrrh was one of the substances used in the palatial perfume industry. Myrrh, like the *Pistacia* resin, is collected at the time of the year

when the Canis Major constellation appears in the sky, i.e. the hottest days of the year (also known as *κυνικά καύματα*), as Theophrastus states in his *Historia Plantarum* (IX, 1.6). According to Athenaeus, myrrh could be included at the *propomata*, together with pepper and cyperus, but could also be mixed with drinks to flavour them while giving them therapeutic properties³⁰.

Ancient Greeks called it *στακτή* ή *στακτόν έλαιον*, thus proving that they were aware of its method of collecting (scores on the bark and leaking of the resin during the hot summer months). Myrrh had a strong scent and a tingly bitter taste. Theophrastus in his *Historia Plantarum* (XXXII) comments on the resin’s bitter taste, mentioning that the word *morr/murr* means bitter in the Semitic languages³¹. The Knossos tablets possibly preserved the recipe for the myrrh-flavoured oil. The ratio seems to have been 4 parts of oil and 1 part of myrrh. Unfortunately, the tablets do not specify the form in which the product reached the palace, whether in viscous form (*stakte*) or in the form of *drops*.

A category of lithic artefacts, found in Cyprus, Crete and mainland Greece in the Late Bronze Age could be associated with resins and other aromatic products imported from Syro-Palestine. It mostly consists of three-legged round or four-legged rectangular mortars made of limestone, trachites (volcanic rock) or steatite³². If we accept the hypothesis that these items were manufactured in Canaan, could they have been used for crushing resins, spices and other aromatic raw materials that originated from the eastern coast of the Mediterranean and their hinterland as well?³³ Without sufficient evidence, the possibility that the trade of exotic aromatic substances was accompanied by the introduction of vessels and tools appropriate for their processing should be excluded.

Apart from terebinth and myrrh that reached the Aegean in the 2nd millennium BC through the Syro-Palestinian trading networks, we can surmise that the palatial élites of Crete and mainland Greece were also familiar with other aromatic substances such as

24. For the uses of the *Pistacia* genus resin, see Μερούσης 2010; for ‘coctail’ drinks, see Tzedakis & Martlew 2002; McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008.
25. Lucas 1937, 29-33; Serpico 2003, 438-439. *Σμύρνα* or *μύρρα* should not be confused with the *μύρον* (Christian Chrism).
26. Sacconi 1969 (Αθήναιος II, 68 C-D). For other interpretations of the Mycenaean term, see Μερούσης 2010, 264-265 and note 11.
27. Liddell & Scott 2007, vol. III, 201 entry: *η μύρρα*, Liddell & Scott 2007, vol. IV, 92, entry: *η σμύρνα*.
28. Lucas 1937, 29-33; Sacconi 1969, 287; Ακτσελή & Μανακίδου 2001, 87; Serpico & White 2003, 438-442. The attempt to identify the species of the bush where myrrh and other resins came from, through literary sources seems futile. Only archaeometric studies can shed light to these queries, although a clear answer often seems unattainable. For example, it has been recently noted that the identification of the *Pistacia* resin with a specific species, eg. *Pistacia terebinthus*, *P. atlantica*, *P. lentiscus* is impossible at the moment (Stern Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008, 2188). Another example concerns the shrubs and trees of the *Boswellia* genus (see below). At least 20 species grow in tropical Africa and India, with many more species present in NE Africa and Arabia (Oman). Frankincense could have been extracted from most of these species, see Moussaieffa & Mechoulam 2011, 1281.
29. Sacconi 1969; Φάππας 2010, 47 ff. The hypothesis that the ideogram *127/KAPO could be an abbreviation for Cassia or Cinnamonum (cinnamon), i.e. the aromatic wood from trees of the *Cinnamomum* genus, see Sarpaki 2001, 208-210.

30. André 1951; Detienne 2006, 128.

31. Faure 2004, 47. It is called *murru* in Arabic.

32. Κάντα 1998, 37, 47.

33. The trading of incense (eg. Frankincense) with camel caravans from Arabia to the eastern coast of the Mediterranean commenced in the 2nd millennium BC (see Artzy 1994).

*balsam*³⁴ and *frankincense*³⁵. After all, evidence for the use of frankincense goes back to the 2nd millennium BC³⁶. Apart from resins, it is reasonable to presume that Canaanite merchants also traded aromatic substances in the Aegean, like those found at the Ulu Burun shipwreck (coriander, safflower, cumin, crocus³⁷), together with perfume oils, wines and other drinks. The possession and consumption of such exotic products by the Minoan and Mycenaean ruling class was on the one hand of prime economic importance as they were used in the perfume industry and on the other hand they accentuated the consumers' leading position in the social pyramid. Aromatic resins, strong-scented perfumes and spices brought from faraway lands, were prestigious products among others, such as ostrich eggs, amber jewellery, ivory artefacts, scarabs, clay or stone vessels and various other rare and exotic items. They were all used as gifts in a network of exchange between

the eastern Mediterranean élites³⁸. These exotic resins found many uses as raw materials in perfumery. Valuable fragrant oils, ointments, drinks and incense were manufactured in the palatial centres and circulated across the Mediterranean. They were used practically everywhere as adhesives, while their place in worship and cult ceremonies was undeniable.

All the above data testify that the Phoenicians did not trade aromatic raw materials and spices for the first time during the Iron Age, as the ancient Greek writers and the archaeological testimonies indicate³⁹ but since the 2nd millennium BC. The Phoenicians were trading their expensive resins and spices at the ports of Crete, the Aegean islands and mainland Greece. Is it mere coincidence that in ancient Greek mythology and thought, from Herodotus to Claudian, from the 5th c. BC to the 4th c. AD, the Phoenix⁴⁰, the sun's sacred bird with golden and scarlet wings⁴¹, always possessed myrrh and frankincense?

Αρ. κατ. 108, 106, 109.
Cat. no. 108, 106, 109.

34. Possibly identified with the resin of the *Commifora gileadensis* bush, which grows at Syro-Palestine and Arabia, see Ακτσελή-Μαυακίδου 2001, 87 and note 31.

35. Van Beek 1960 (genus *Boswellia*, Arabic: lubān; the tree grows in southern Arabia, India and northeastern and tropical Africa, its collection starts at December and culminates between March and May (See Moussaieff & Mechoulam 2009, 1281).

36. Moussaieff & Mechoulam 2009, 1282.

37. Haldane 1990, 57-59; Haldane 1993, 352, 356. Various aromatic seeds were used either for wine and ointment scenting or as spices (see Chadwick 1997; Sarpaki 2001; Φάππας 2010). It should be noted that coriander, cyperus and other aromatic seeds were cultivated in Greece during the 2nd millennium BC.

38. For exchanges and trade routes in the Mediterranean during the Late Bronze Age, see indicatively Knapp 1993, 341-342; Manning & Hulin 2005; Kelder 2009.

39. See indicatively Jones 1993; Faure 2004; Detienne 2006.

40. Detienne 2006, 115.

41. Herodotus, Histories II, 73 (τά μὲν αὐτοῦ χρυσόκομα τῶν πτερῶν, τὰ δὲ ἐρυθρά).

Συντομογραφίες / Abbreviations

AJA	American Journal of Archaeology
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
BSA	The Annual of British School at Athens
JHS	Journal of Hellenic Studies
ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕΜΘ	Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Βιβλιογραφία / Bibliography

- Αδάμ-Βελένη (επιμ.) / Adam-Veleni (ed.) 2010 Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Γυάλινος Κόσμος, Κατάλογος Έκθεσης*, Θεσσαλονίκη. / P. Adam-Veleni (ed.), *Glass Cosmos, Exhibition Catalogue*, Thessaloniki.
- Adamassi Guzzo 1991 M. G. Adamassi Guzzo, "The shadow line". Réflexions sur l'introduction de l'alphabet en Grèce, in Baurain, Bonnet, Krings (eds.), 293-309.
- Akerstrom 1975 A. Akerstrom, More Canaanite Jars from Greece, *Opuscula Atheniensi* 11, 185-192.
- Ακτσελή & Μανακίδου 2001 Δ. Ακτσελή & Ε. Μανακίδου, Αρωματικά φυτά, αρώματα και μυροδοχεία: χρήσεις τους στην καθημερινή και θρησκευτική ζωή κατά τους αρχαίους και κλασικούς χρόνους, στο Ε. Μπέрки (επιμ.), *Φαρμακευτικά και αρωματικά φυτά. Παραδοσιακές χρήσεις και δυνατότητες αξιοποίησής τους. Ζ' τριήμερο εργασίας, Κύπρος, Παραλίμνη 21-25 Μαρτίου 1997*, Αθήνα, 83-109.
- Akurgal 1992 E. Akurgal, Zur Entstehung des griechischen Greifenbildes, in H. Froning, T. Hölster & H. Mielsch (eds.), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon*, Mainz am Rhein, 1992, 33-52.
- Aloupi et al E. Aloupi, Y. Maniatis, T. Paradellis & L. Karali-Yiannacopoulou, Analysis of a Purple Material Found at Akrotiri, in D. Hardy & C. A. Renfrew (eds.), *Thera and the Aegean World III/ 1. Proceedings of the Third International Congress, Santorini / Greece*, London 488-490.
- André 1951 J. André, Vin myrrhé, *Annales de la Faculté des Lettres d'Aix* 25/1-2, 45-62.
- Ανδρόνικος 1971 Μ. Ανδρόνικος, Η ελληνική γραφή, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Β. Αρχαϊκός Ελληνισμός, Αθήνα, 196-201.
- Apostolakou 2008 S. Apostolakou, A Workshop for Dyeing Wool at Pefka Near Pacheia Ammos KENTRO, *The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete* 11, 1-2.
- Artzy 1994 M. Artzy, Incense, Camels and Collared Rim Jars: Desert Trade Routes and Maritime Outlets in the Second Millennium BC., *Oxford Journal of Archaeology* 13/2, 121-147.
- Aruz, Benzel & Evans 2008 (eds.) J. Aruz, K. Benzel & J. M. Evans (eds.), *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, The MET, New York and New Haven.
- Aubet 1993 M. E. Aubet, *The Phoenicians and the West. Politics, Colonies and Trade*, Cambridge.
- Aubet 2001² M. E. Aubet, *The Phoenicians and the West. Politics, Colonies, and Trade*, Cambridge.
- Badre 1983 L. Badre, Les Peuples de la Mer à Ibn Hani?, *Atti del I congresso internazionale di studi fenici e punici, Roma, 5-10 Novembre 1979*, Rome, 203-209.
- Badre 1997 L. Badre, Bey 003 Preliminary Report: Excavations of the American University of Beirut Museum, *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaise* v. 2, 6-94.
- Badre 2003 L. Badre, Handmade Burnished Ware and Contemporary Imported Pottery from Tell Kazel, in Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, 83-99.
- Badre 2006 L. Badre, Tell Kazel-Simyra: a contribution to a Relative Chronological History in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age, *Bulletin of American School of Oriental Research*, 343, 65-95.
- Badre 2008 L. Badre, *Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, New York.

- Badre, Boileau, Jung & Mommsen 2005 L. Badre, M.-C. Boileau, R. Jung & H. Mommsen, The Provenance of Aegean and Syrian type Pottery found at Tell Kazel (Syria), *Ägypten und Levante* 15, 15-47.
- Barako 2008 T. Barako, Amphoras through the Ages, in L. E. Stager, J. D. Schloen & D. M. Master (eds.), *Ashkelon I. Introduction and Overview (1985-2006)*, Winona Lake, 429-461.
- Baramki 1956-58 D. Baramki, A Late Bronze Age Tomb at Sarafand, Ancient Sarepta, *Berytus* XII, 129-142.
- Barnett 1957 R. D. Barnett, *A Catalogue of the Nimrud Ivories*, London.
- Barthélemy 1992 M. Barthélemy, El vidrio fenico-punico en la Península Ibérica y Baleares, in *Producciones artesanales fenico-punicas, VI Jornadas de arqueología fenico-punica*, 29-40.
- Bartoloni 1988 P. Bartoloni, The Pottery, in Moscati (ed.) 1988, 492-510.
- Baslez 1987 M. F. Baslez, Le rôle et la place des phéniciens dans la vie économique des ports de l'Égée, in Lipiński (ed.), 267-285.
- Bass 1986 G. F. Bass, A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign, *AJA* 90, 269-296.
- Bass 1990 G. F. Bass, Nautical Archaeology and Biblical Archaeology, *Biblical Archaeologist* 53/1, 4-10.
- Bass, Pulak, Collon & Weinstein 1989 G. F. Bass, C. Pulak, D. Collon, J. Weinstein, The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun: 1986 Campaign, *AJA* 93/1, 1-29.
- Baurain & Bonnet 1992 C. Baurain & C. Bonnet, *Les Phéniciens. Marins de trois continents*, Paris.
- Baurain, Bonnet & Krings (eds.) 1991 C. Baurain, C. Bonnet & V. Krings (eds.), *Phoinikeia Grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du Colloque de Liège, 15-18 Novembre 1989*, Studia Phoenicia, Namur.
- Becker 2001 C. Becker, Did the People in Ayios Mamas Produce Purple-Dye During the Middle Bronze Age? Considerations on the Prehistoric Production of Purple-Dye in the Mediterranean, in H. Buitenhuis & W. Plummer (eds.), *Animals and Man in the Past: Essays in Honour of Dr. A.T. Clason Emeritus Professor of Archaeozoology Rijksuniversiteit Groningen, The Netherlands*, Arc-Publicatie 41, 122-134.
- Becker 2008 C. Becker, Die Archäozoologischen Befunde, in C. Becker & H. Kroll (eds.), *Das Prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas. 1994-1996. Ernährung und Rohstoffnutzung im Wandel. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band 22*, Leidorf, 49-118.
- Beer 1985 C. Beer, Comparative Votive Religion: the Evidence of Children in Cyprus, Greece and Etruria, in T. Linders, G. Nordquist (eds.), *Gifts to the Gods*, Upsala, 21-29.
- Beer 1994 C. Beer, *Temple-Boys. A study of Cypriote votive Sculpture I. Catalogue*, SIMA XIII-Jonsered.
- Benzi 1992 M. Benzi, *Rodi e la civiltà micenea*, Roma.
- Betancourt 2008 P. P. Betancourt, Minoan Trade, in C. W. Shelmerdine (ed.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, New York, 209-229.
- Bevan 2007 A. Bevan, *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*, Cambridge.
- Bikai 1978 P. M. Bikai, *The Pottery of Tyre*, Warminster.
- Bikai 1987 P. M. Bikai, *The Phoenician Pottery of Cyprus*, Nicosia.
- Bisi 1967 A. M. Bisi, *Le stele puniche*, Roma.
- Blinkenberg 1926 Chr. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, København.
- Blinkenberg 1931 Chr. Blinkenberg, *Lindos I. Fouilles de l'acropole 1902-1914. Les petits objets*, Berlin.
- Boardman 1980 J. Boardman, *The Greeks Overseas*, London.
- Boardman 1990 J. Boardman, Al Mina and History, *Oxford Journal of Archaeology* 9 (2), 169-199.
- Boardman 2005 J. Boardman, Al Mina: Notes and Queries, *Ancient West and East* 4 (2), 278-291.

- Boardman 2006 J. Boardman, Early Euboean Settlements in the Carthage Area, *Oxford Journal of Archaeology* 25 (2), 195-200.
- Boesken Kanold & Haubrichs 2008 I. Boesken Kanold & R. Haubrichs, Tyrian Purple Dyeing: An Experimental Approach with Fresh Murex Trunculus, in C. Alfaro & L. Karali (eds.), *Vestidos, Textiles y Tintes. Estudios Sobre la Produccion de Bienes de Consumo en la Antigüedad. Actas del II Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterraneo en el mundo antiguo*, Valencia, 253-255.
- Bonizzoni, Bruni, Guglielmi, Milazzo & Neri 2011 L. Bonizzoni, S. Bruni, V. Guglielmi, M. Milazzo & O. Neri, Field and Laboratory Multi-technique Analysis of Pigments and Organic Painting Media from An Egyptian Coffin (26th dynasty), *Archaeometry* 53/6, 1212-1230.
- Bonnet 1996 C. Bonnet, *Astarté. Dossier documentaire et perspectives historiques*, Roma.
- Bosanquet 1904 R. Bosanquet, Some "Late Minoan" Vases Found in Greece, *JHS* 24, 321-322.
- Botto 1990 M. Botto, *Studi storici sulla Fenici al' VIII e il VII secolo a.C.*, Pisa.
- Botto 2008 M. Botto, Le più antiche presenze fenicie nell' Italia meridionale, in Intrieri & Ribichini (eds.) 2008, 157-179.
- Bounni, Lagarce, Lagarce & Saliby 1978 A. Bounni, J. Lagarce, E. Lagarce & N. Saliby, Rapport préliminaire sur la deuxième campagne de fouilles (1976) à Ibn Hani (Syrie), *Syria* 55, 233-301.
- Bounni, Lagarce, Lagarce, Saliby & Badre 1979 A. Bounni, J. Lagarce, E. Lagarce, N. Saliby & L. Badre, Rapport préliminaire sur la troisième campagne de fouilles (1977) à Ibn Hani (Syrie), *Syria* 56, 217-294.
- Bourogiannis 2000 G. Bourogiannis, The Black-on-Red pottery found in Cos: From pots to trade or immigrants, *Annali dell'Istituto universitario orientali di Napoli* 7, 9-23.
- Μπουρογιάννης 2007 Γ. Μπουρογιάννης, *Κυπριακή και φοινικική κεραμική στο Αιγαίο κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους: εμπορικά δίκτυα και το πρόβλημα του Black-on-Red*, Τόμ. Α και Β, αδημ. διδ. διατ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (Διαδίκτυο, Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών).
- Bourogiannis 2009 G. Bourogiannis, Eastern Influence on Rhodian Geometric Pottery: Foreign Elements and Local Receptiveness, in Karageorghis & Kouka (eds.) 2009, 114-130.
- Bourogiannis υπό δημ. G. Bourogiannis, Who hides behind the pots? Reassessing the Phoenician presence in Early Iron Age Cos and Rhodes, *Proceedings of the 7th International Congress of Phoenician and Punic Studies* (Hammamet 10-14 November 2009).
- Bourguignon 2010 A. Bourguignon, Les origines de l'alphabet grec: status quaestionis, *Les Études Classiques* 78, 97-133.
- Braudel 2005α F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας. Τ. Α', Ο ρόλος του περίγυρου*, β' ανατ. ελληνικής έκδοσης, (μτφρ. Κ. Μιτσοτάκη), Αθήνα.
- Braudel 2005β F. Braudel, *Γραμματική των πολιτισμών*, δ' ανατ. ελληνικής έκδοσης, Αθήνα (μτφρ. Α. Αλεξάκης), Αθήνα.
- Brixhe 1994 C. Brixhe, La saga de l'alphabet et la collaboration des cultures, in D. Conso, N. Fick & B. Pouille (eds.), *Mélanges François Kerlouégan*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon 515, Paris, 79-94.
- Brock 1957 J. K. Brock, *Early Greek Tombs near Knossos*, Cambridge.
- Buchner & Ridgway 1993 G. Buchner & D. Ridgway, *Pithekoussai I*, Monumenti Antichi, Serie Monografica 4, Roma.
- Buhl 1983 M. L. Buhl, *L'origine des sarcophages anthropoides phéniciens en pierre*, in C. Bartoloni et al (eds.), *Atti del Io Congresso Internazionale di studi Fenici e Punici*, Roma 5-10 November 1979, Roma, vol. I, 199-202.

- Buhl 1991 M. L. Buhl, *Les sarcophages anthropoids phéniciens en dehors de la Phénicie*, στο *Atti del Ilo Congresso Internazionale di studi Fenici e Punici II*, Roma, 675-681.
- Buhl 1993 M. L. Buhl, *Les sarcophages anthropoides pheniciens trouves en dehors de la Phénicie*, in C. Bartoloni et al (eds.), *Atti del I Congresso Internazionale di studi Fenici e Punici*, Roma, 675-681, 1993.
- Bunnens 1979 G. Bunnens, *L'expansion phénicienne en Méditerranée. Essai d'interprétation fondé sur une analyse des traditions littéraires*, Études de Philologie, d'Archéologie et d'Histoire Anciennes, XVII, Bruxelles, Rome.
- Burke 1999 B. Burke, Purple and Aegean Textile Trade in the Early Second Millennium B.C., in P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds.), *MELETEMATATA. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year*, Aegaeum 20, Liège & Texas at Austin, 75-82.
- Burkert 1992 W. Burkert, *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge MA & London.
- Burkert 2002 W. Burkert, Ελληνική Περιφέρεια: τα μυστήρια της Σαμοθράκης στο Α. Αβαγιανού (επιμ.), *Λατρείες στην «περιφέρεια» του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, Αθήνα, 31-63.
- Bunnens 1979 G. Bunnens, *L'expansion phénicienne en Méditerranée, Essai d'interprétation fondé sur une analyse des traditions littéraires*, Bruxelles & Rome.
- Çakirlar & Becks 2009 C. Çakirlar & R. Becks, "Murex" Dye Production at Troia: Assessment of Archaeomalecological Data from Old and New Excavations, *Studia Troica* 18, 87-103.
- Capet 2003 E. Capet, Tell Kazel (Syrie), Rapport préliminaire sur les 9e-17e campagnes de fouilles (1993-2001) du Musée de l'Université Américaine de Beyrouth, Chantier II, *Berytus* 47, 63-121.
- Carbillet 2011 A. Carbillet, *La figure hathorique à Chypre (IIe-Ier mill. Av. J.-C.)*, Münster.
- Carter 1972 J. Carter, The beginning of Narrative Art in the Geometric period, *BSA* 67, 25-58.
- Carter 1987 J. B. Carter, The Masks of Ortheia, *AJA* 91, 355-383.
- Carter & Morris (eds.) 1995 J. B. Carter & S.P. Morris (eds.), *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin.
- Catling 1997 H. W. Catling, The Knossos Area, 1974-1976, *Archaeological Report* 23, 3-23.
- Caubet, Fontan & Le Meaux 2007 A. Caubet, É. Fontan & H. Le Meaux, La Faïence et le Verre en Méditerranée orientale et occidentale, in Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 199-203.
- Chadwick 1997 J. Chadwick, *Ο μυκηναϊκός κόσμος* (μτφρ. Κ. Ν. Πετρόπουλος), Αθήνα.
- Chapman 1972 S. Chapman, A Catalogue of Iron Age Pottery From the Cemeteries of Khirbet Silm, Joya, Qrayé and Qasmieh of South Lebanon, *Berytus* XXI, 55-194.
- Charaf-Mullins 2006 H. Charaf-Mullins, *Les céramiques importées de l'ouest, στο Tell Arqa: les niveaux de l'âge du Bronze*, v.I, Beyrouth, 174-192.
- ClRh III G. Jacopi, *Scavi nella necropolis di Jalisso 1924-1928*, Clara Rodos III, 1929.
- ClRh VI-VII G. Jacopi, *Esplorazione archeologica di Camiro-II*, Clara Rodos VI-VII, parte I, 1932-33.
- Clarke (ed.) 2005 J. Clarke (ed.), *Archaeological perspectives of the transmission and transformation of culture in the eastern Mediterranean*, Levant Supplementary Series, 2, Oxford.
- Cline 1994 E. H. Cline, *Sailing the Wine-Dark Sea. International trade and the Late Bronze Age Aegean*, BAR International Series 591, Oxford.
- Coldstream 1968 N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery, a survey of ten local styles and their chronology*, London.

- Coldstream 1969 J. N. Coldstream, The Phoenicians of Ialysos, *Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London* 16, 1-18.
- Coldstream 1982 J. N. Coldstream, Greeks and Phoenicians in the Aegean, in Niemeyer (ed.), 261-275.
- Coldstream & Huxley 1972 J. N. Coldstream & G. L. Huxley, *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*, London.
- Coldstream & Bikai 1988 J. N. Coldstream & P. Bikai, Early Greek Pottery in Tyre and Cyprus: some preliminary comparisons, *Report of the Department of Antiquities of Cyprus*, 35-44.
- Coldstream & Catling 1996 J. N. Coldstream & H. W. Catling, *Knossos North Cemetery. Early Greek Tombs*, British School at Athens, Supplementary Volume 28, London.
- Cook & Dupont 2003² R. M. Cook & P. Dupont, *East Greek Pottery*, London.
- Cooksey 2001 C. J. Cooksey, Tyrian Purple: 6'6-Dibromoindigo and Related Compounds, *Molecules* 6, 736-769.
- Courtois & Courtois 1978 J.-C. Courtois & L. Courtois, Corpus céramique de Ras Shamra-Ugarit. Niveaux historiques d'Ugarit. Bronze Moyen et Bronze Récent, *Ugaritica* VII, Paris, 191-370.
- Crouwel 1981 J. H. Crouwel, *Chariots and other means of land transport in Bronze Age Greece*, Amsterdam.
- Culican 1982 W. Culican, The Repertoire of Phoenician Pottery, in Niemeyer (ed.) 1982, 45-82.
- Day, Quin, Rutter & Kilikoglou 2011 P. M. Day, P. S. Quinn, J. Rutter & V. Kilikoglou, A World of Goods: Transport Jars and Commodity Exchange at the Late Bronze Age Harbor of Kommos, Crete, *Hesperia* 80, 511-558.
- Deger-Jalkotzy & Lemos (eds.) 2006 S. Deger-Jalkotzy & I. S. Lemos (eds.), *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh.
- des Courtils & Pariente 1985 J. des Courtils & A. Pariente, Thasos, Hérakleion, *BCH* 109, 881-884.
- des Courtils & Pariente 1986 J. des Courtils & A. Pariente, Thasos, Hérakleion, *BCH* 110, 802-809.
- des Courtils & Pariente 1988 J. des Courtils & A. Pariente, Excavations in the Herakles Sanctuary at Thasos, in R. Hägg, N. Marinatos & G. C. Nordquist (eds.), *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*, 121-123.
- des Courtils & Pariente 1991 J. des Courtils & A. Pariente, Problèmes topographiques et religieux à l' Hérakleion de Thasos, in R. Étienne-M.-Th. Le Dinahet (eds.), *L' espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l' Antiquité*, Lyon 1991, 67-73.
- des Courtils, Gardeisen & Pariente 1996 J. des Courtils, A. Gardeisen & A. Pariente, Sacrifices d' animaux à Hérakleion de Thasos, *BCH* 120, 799-820.
- de Hoz 1983 J. de Hoz, Algunas consideraciones sobre los origenes del alfabeto griego in J.A. Fernandez Delgan (ed.), *Estudios metodológicos sobre la lengua griega*, Cáceres, 11-50.
- De Ridder 1896 A. De Ridder, *Catalogue des Bronzes trouvés sur l' Acropole d' Athènes*, Athènes, 1896.
- Δεσπίνης et al. 2010 Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Εμμ. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, τ. III, Θεσσαλονίκη.
- Δεσποίνη 1996 Α. Δεσποίνη, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα 1996.
- Detienne 2006 Μ. Detienne, *Οι κήποι του Άδωνι. Η μυθολογία των μυρωδικών στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Κ. Αλεξοπούλου, Σπ. Γεωργακόπουλος, Σ. Οικονόμου), Αθήνα.
- Di Stefano 2008 G. Di Stefano, Eubei a Cartagine? Indicatori archeologici, in Intrieri & Ribichini (eds.) 2008, 149-156.

- Drower 1973 M. S. Drower, Syria c. 1550-1400 B.C., in Edwards, Gadd, Hammond & Sollberger (eds.) 1973, 417-525.
- du Piéd 2008 L. du Piéd, The Early Iron Age in the northern Levant: continuity and change in the pottery assemblages from Ras el-Bassit and Rass Ibn Hani, *Scripta Mediterranea* XXVII and XXVIII, 161-185.
- Dunbabin 1968 T. J. Dunbabin, *The western Greeks. The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 B.C.*, Oxford.
- Dupont 2003 P. Dupont, Archaic East Greek trade amphoras, 186-190, in Cook & Dupont, 2003².
- Edmonds 2000 J. Edmonds, Tyrian or Imperial Purple Dye, *Historic Dyes Series* 7, 3-41.
- Edwards 1979 R. Eduards, *Kadmos, the Phoenician. A Study in Greek Legends and the Mycenaean Age*, Amsterdam.
- Edwards, Gadd, Hammond & Sollberger (eds.) 1973 I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond & E. Sollberger (eds.), *The Cambridge Ancient History, Volume II, Part 1: History of the Middle East and the Aegean Region c. 1800-1380 BC*, Cambridge.
- Eickstedt 2001 Kl.-V. von Eickstedt, *To Ασκληπιείον του Πειραιώς*, Αθήνα.
- Étienne (ed.) 2010 R. Étienne (ed.), *La Méditerranée au VIIe siècle av. J.-C. (essays d'analyses archéologiques)*, Paris.
- Φάππας 2010 I. Φάππας, Έλαιον ενώδες, τεθυωμένον. Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσης τους στη μυκηναϊκή Ελλάδα και την αρχαία Εγγύς Ανατολή (14^{ος}-13^{ος} αι. π.Χ.), Χανιά.
- Φαρμακίδου 2004 E. Φαρμακίδου, Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Ιαλυσού: Δύο γεωμετρικές ταφές στην Κρεμαστή Ρόδου, στο Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004, 165-176.
- Faure 2004 P. Faure, *Μύρα και αρώματα της αρχαιότητας* (μτφρ. Γ. Σπανός), Αθήνα.
- Φίλης 2011 K. Φίλης, *Εμπορικοί αμφορείς από την αρχαία Άκανθο και το τοπικό εργαστήριο*, Θεσσαλονίκη, αδημ. διδ. διατρ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Φίλης υπό εκτύπωση K. Φίλης, Εμπορικοί αμφορείς από εργαστήρια του βόρειου Αιγαίου στο νεκροταφείο της Ακάνθου, στο Π. Αδάμ-Βελένη & Αικ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Αικατερίνη Ρωμοπούλου*, Θεσσαλονίκη (υπό εκτύπωση).
- Fletcher 2006 R. Fletcher, The cultural biography of a Phoenician mushroom-lipped jug, *Oxford Journal of Archaeology* 25 (2), 173-194.
- Fontan & Le Meaux (eds.) 2007 E. Fontan & H. Le Meaux, *La Méditerranée e des Phéniciens: de Tyr à Carthage*, Institut du monde arabe, 6 novembre 2007 - 20 avril 2008, Paris.
- Fourrier 2010 S. Fourrier, Chypre au VIIe s., in Étienne (ed.) 2010, 156-169.
- Frankfort 1996⁵ H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Yale.
- Freyer- Schauenburg 1966 Br. Freyer- Schauenburg, *Elfenbeine aus dem samischen Heraion*, Hamburg.
- Fugmann 1958 E. Fugmann, *Hama, Fouilles et Recherches de la Fondation Carlsberg. L'architecture des Périodes Pré-Hellénistiques 1931-1938*, II 1, Copenhagen.
- Fuller 2003 J. F. Fuller, *Η ιδιοφυής στρατηγική του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Αθήνα.
- Gadolou 2008 A. Gadolou, in J. Latacz, Th. Greub, P. Blome, A. Wiczorek *Homer. Der Mythos von Troia in Dichtung und Kunst*, Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig, 16. März-17 August 2008, Basel.
- Gehrig & Niemeyer 1990 U. Gehrig & H. G. Niemeyer (eds.), *Die Phönizier im Zeitalter Homers*, Kestner - Museum, Hannover 14. Sept. 1990 - 25. Nov. 1990, Mainz am Rhein.
- Georgiou 2003 G. Georgiou, A Cypro-Geometric I Tomb from Kition, *Report of the Department of Antiquities of Cyprus* 2003, 149-167.

- Γεννάδιος 1959 Π. Γ. Γεννάδιος, *Λεξικόν φυτολογικόν* (2^η έκδοσις μετά συμπληρώσεων), Αθήναι.
- Gjerstad 1948 E. Gjerstad, *The Swedish Cyprus Expedition: The Cypro-Geometric, Cypro-Achaic and Cypro-Classical Periods*, Stockholm.
- Gorham & Bryant 2001 L. D. Gorham, V. M. Bryant, Pollen, Phytoliths, and Other Microscopic Plant Remains in Underwater Archaeology, *International Journal of Nautical Archaeology*, 30/2, 282-298.
- Graham 1978 A. J. Graham, The Foundation of Thasos, *BSA* 73, 61-98.
- Graham 1992 A. J. Graham, Abdera and Teos, *JHS* 112, 44-73.
- Γραμμένος & Πετρόπουλος 2003 Δ. Β. Γραμμένος & Ε. Κ. Πετρόπουλος, *Ancient Greek colonies in the Black Sea*, Thessaloniki.
- Grandjean & Salviat 2000 Y. Grandjean & F. Salviat, *Guide de Thasos*, Paris.
- Gras, Rouillard & Teixidor 1989 M. Gras, P. Rouillard & J. Teixidor, *L'univers phénicien*, Paris.
- Grasso, Pappalardo & Romano 2004 L. Grasso, L. Pappalardo & F. P. Romano, In merito alla classe dei cosiddetti aryballoio rodio-cretesi, in Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004, 159-164.
- Γρηγοριάδου, Γιαννικουρή & Μαρκέτου 2001 A. Γρηγοριάδου, Α. Γιαννικουρή & Τ. Μαρκέτου, Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό, στο Σταμπολίδης (επιμ.) / Stampolidis (ed.) 2003, 373-401.
- Guarducci 1967 M. Guarducci, *Epigrafia greca* I, Roma.
- Guarducci 1987 M. Guarducci, *Epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Roma. Ελληνική έκδοση: *Ελληνική επιγραφική από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο* (μτφ. Κ. Κουρεμένος), 2008, Αθήνα.
- Gubel 2006 E. Gubel, Notes on the Phoenician Component of the Orientalizing Horizon, in Riva & Vella (eds.) 2006, 85-93.
- Guggisberg 1996 M. A. Guggisberg, *Frühgriechische Tierkeramik*, Mainz.
- Gunter 2009 A. C. Gunter, *Greek Art and the Orient*, Cambridge.
- Haldane 1990 C. Haldane, Shipwrecked Plant Remains, *Biblical Archaeologist* 53/1, 55-60.
- Haldane 1993 C. Haldane, Direct Evidence for Organic Cargoes in the Late Bronze Age, *World Archaeology* 24/ 3, 348-360.
- Hankey & Leonard 1998 V. Hankey & A. Jr. Leonard, Aegean LB I and II Pottery in the East: "Who is the potter, pray, and who the pot?," in E. H. Cline & D. Harris-Cline (eds.), *The Aegean and the Orient*, *Aegaeum* 18, Liège/Austin, 29-36.
- Harden 1962 D. Harden, *Ancient Peoples and Places the Phoenicians*, London.
- Havelock 1982 E. A. Havelock, *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences*, Princeton.
- Helck 1995 W. Helck, *Die Beziehungen Aegyptens and Vorderasiens zur Aegaeis bis ins 7. Jhd v. Chr.*, Darmstadt 1995.
- Herrmann 1979 H.-V. Herrmann, *Die Kessel der orientalisierenden Zeit. II. Kesselprotomen und Stabdreifüsse*, *Olympische Forschungen* 11, Berlin.
- Herrmann 1981 P. Herrmann, Teos und Abdera im 5. Jahrhundert. Ein neues Fragment der Teiorum Dirae, *Chiron* 11, 1-30.
- Herscher 1975 E. Herscher, The Imported Pottery, in *Sarepta: A Preliminary Report on the Iron Age. Excavations of the University Museum of the University of Pennsylvania 1970-72*, Philadelphia, 85-104.
- Heubeck 1979 A. Heubeck, *Die Schrift*, *Archaeologia Homericum* III, X, Göttingen.
- Higgins 1980² R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London.

- Hodos 2006 T. Hodos, *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*, London & New York.
- Hoffman 1997 G. L. Hoffman, *Imports and immigrants: Near Eastern contacts with Iron Age Crete*, University of Michigan Press.
- Hutchinson 1956 R. W. Hutchinson, A Late Minoan Tomb at Knossos, *BSA* 51, 68-73.
- Iacovou 2004 M. Iacovou, Phoenicia and Cyprus in the First Millennium B.C. Two Distinct Cultures in Search of their Distinct Archaeologies, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 336, 61-66.
- Intrieri & Ribichini (eds.) 2008 M. Intrieri & S. Ribichini, *Fenici e Italici, Cartagine e la Magna Grecia. Popoli a contatto culture a confronto. Atti del convegno internazionale, Cosenza, 27-28, Maggio 2008*, Rivista di Studi Fenici, 36 (1-2), Pisa, Roma.
- Jeffery 1961 L. M. Jeffery, *The local scripts of archaic Greece. A study of the origin of the greek alphabet and its development from the eighth to the fifth centuries BC*, Oxford.
- Jeffery & Morpurgo-Davies 1970 L. H. Jeffery & A. Morpurgo-Davies, Ποινικαστάς and ποινικάζειν: BM 1969. 4-2.1, a New Archaic Inscription from Crete, *Kadmos* 9, 118-154.
- Jeffery 1990 L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries BC* (Revised Edition with a Supplement by A. W. Johnston), Oxford.
- Jensen 1963 L. B. Jensen, Royal Purple of Tyre, *Journal of Near Eastern Studies* 22 (2), 104-118.
- Jidejian 2003 N. Jidejian, *The Greeks and the Phoenicians in Antiquity*, Athens.
- Johansen 1958 K. F. Johansen, *Exochi. Ein frührhodisches Gräberfeld*, København.
- Jones 1993 D. W. Jones, Phoenician Unguent Factories in Dark Age Greece: Social Approaches to Evaluating the Archaeological Evidence, *Oxford Journal of Archaeology* 12, 293-303.
- Jung 2006 (2008) R. Jung, Die mykenische Keramik von Tell Kazel (Syrien), *Damaszener Mitteilungen* 15, 147-218.
- Jung 2007 R. Jung, Tell Kazel and the Mycenaean Contacts with Amurru (Syria), στο M. Bietak & E. Czerny (eds.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEEM 2000 - 2nd EuroConference, Vienna, 28th of May-1st of June*, Vienna, 551-570.
- Jung 2011 R. Jung, Mycenaean Vending Cups in Syria? Thoughts about the Unpainted Mycenaean Pottery from Tell Kazel, in W. Gauss, M. Lindblom, A. K. Smith & J. C. Wright (eds.), *Our Cups are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, Oxford, 121-132.
- Κακριδής 1986 I. Κακριδής (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα.
- Καλτσάς 2001 N. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*, Αθήνα.
- Κάντα 1998 A. Κάντα, Επισκόπηση των σχέσεων μεταξύ Κρήτης, Αιγαίου και Εγγύς Ανατολής στην Εποχή του Χαλκού, στο Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998, 30-52.
- Κάντα 2003 A. Κάντα, Ο αιγαιακός κόσμος μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Απόψεις κοινών πολιτιστικών στοιχείων από το 16^ο έως τον 11^ο αι. π.Χ. Η ηπειρωτική Ελλάδα, οι Κυκλάδες, η Κρήτη και η Ανατολή κατά την προϊστορική περίοδο. Ανασκόπηση των πολιτιστικών και εμπορικών σχέσεων, στο Σταμπολίδης (επιμ.) / Stampolidis (ed.) 2003, 20-40.
- Κάντζια & Sznycer 1980 (1986) X. Κάντζια – M. Sznycer, ...ΤΙΜΟΣ ΑΒΔΑΛΩΝΥΜΟΥ [ΣΙΑ]ΩΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Μία δίγλωσση ελληνική-φοινικική επιγραφή από την Κω, *ΑΔ* 35, Μελέτες, 1-31.
- Karageorghis 1970 V. Karageorghis, *Excavations in the Necropolis of Salamis II*, vol. 4, Nicosia.
- Karageorghis 1983 V. Karageorghis, *Palaepaphos- Skales: An Iron Age cemetery in Cyprus*, Alt-Paphos 3, Konstanz.

- Karageorghis 2000 V. Karageorghis, Phoenician Marble Anthropoid Sarcophagi and their Parian Connection, στο Δ. Σκιλάρντι- Ντ. Κατσωνοπούλου (επιμ.), *Παρία Λίθος, Πρακτικά Συνεδρίου, Παροιικά 2-5/10/1997*, Αθήνα, 469-478.
- Καραγιώργης 2002 Β. Καραγιώργης, *Κύπρος. Το σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου 1600-500 π.Χ.*, Αθήνα.
- Karageorghis 2008 V. Karageorghis, Interconnections between Cyprus and Lebanon from the Bronze Age to the End of the Archaic Period, *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaise*, Hors-Série VI, 325-337.
- Karageorghis 2011-2012 V. Karageorghis, Mycenaean Cypriote and Related Material, *Archaeology and History in the Lebanon* 34-35, 372-382.
- Karageorghis & Stampolidis (eds.) 1998 V. Karageorghis & N. Stampolidis (eds.), *Eastern Mediterranean. Cyprus – Dodecanese – Crete, 16th-6th c. B.C., Proceedings of the International Symposium*, Rethymno.
- Karageorghis & Marketou 2006 V. Karageorghis & T. Marketou, Late Bronze Age Ia/Ib Rhodian imitations of Cypriote ceramics. The evidence from Trianda, in E. Czerny, I. Hein, H. Hunger, D. Melman, & A.Schwab (eds.), *Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak*, Vol II, Leuven, Paris, 455-69.
- Karageorghis & Badre 2009 V. Karageorghis & L. Badre, *Cypriot Antiquities in the Archaeological Museum of the American University of Beirut*, Nicosia.
- Karageorghis & Kouka (eds.) 2009 V. Karageorghis & O. Kouka (eds.), *Cyprus and the East Aegean. Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC., An International Archaeological Symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th-18th 2008*, Nicosia.
- Karali-Yiannakopoulou 1990 L. Karali-Yiannakopoulou, Sea Shells, Land Snails and Other Marine Remains from Akrotiri, in D. Hardy, J. Keller, V. Galanopoulos, N. Fleming & T. Druitt (eds.), *Thera and the Aegean World III, No. 2*, London, 410-415.
- Kardara 1974 C. Kardara, Βαφή, βαφεία και βαφαί κατά την αρχαιότητα, *Hesperia* 43(4), 447-453.
- Kelder 2009 J.M. Kelder, Royal Gift Exchange Between Mycenae and Egypt: Olives as 'Greeting Gifts' in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean, *AJA* 113.3, 339-352.
- Kempinski 1974 A. Kempinski, Tell el Ajjul-Beth –Aglayim or Sharuhén, *Israel Exploration Journal* 24, 145-152.
- Kirchhoff 1887⁴ A. Kirchhoff, *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets*, Gütersloh.
- Klaffenbach 1957 G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Göttingen.
- Knapp 1993 A. B. Knapp, Thalassocracies in Bronze Age Eastern Mediterranean Trade: Making and Breaking a Myth, *World Archaeology* 24/3, 332-347.
- Koehl 1985 R. B. Koehl, *Sarepta III: The Imported Bronze and Iron Age Wares from Area II, X*, Beyrouth.
- Koller, Baumer, Kaup & U. Weser 2005 J. Koller, U. Baumer, Y. Kaup & U. Weser, Herodotus' and Pliny's Embalming Materials Identified on Ancient Egyptian Mummies, *Archaeometry* 47/3, 609-628.
- Kopcke 1990 G. Kopcke, *Handel*, Archaeologia Homerica, Göttingen.
- Koren 2005 Z.C. Koren, The First Optimal All-Murex All-Natural Purple Dyeing in the Eastern Mediterranean in a Millennium and a Half, *Dyes in History and Archaeology* 20, 136-149.
- Kotsonas 2008 A. Kotsonas, *The Archaeology of Tomb A1K1 of Orithi Petra in Eleutherna. The Early Iron Age Pottery*, Athens.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992 X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Πρωτοϊστορική Θάσος*, Αθήνα.
- Κουράγιος 2011 Γ. Κουράγιος, Το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης της Πάρου. Οι παλαιότερες έρευνες, *Παριανά* 122, 268-286.

- Kourou 2000 N. Kourou, Phoenician presence in Early Iron Age Crete reconsidered, in E. Aubet- M. Barthélemy (eds.), *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos III*, 1067-1076.
- Kourou 2002 N. Kourou, Phéniciens, Chypriotes, Eubéens et la foundation de Carthage, *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 32, 89-114.
- Kourou 2003 N. Kourou, Rhodes: the Phoenician Issue Revisited. Phoenicians at Vroulia?, in Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, 249-262.
- Kourou 2007 N. Kourou, Les Phéniciens en mer Égée, in Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 137-139.
- Kourou 2008 N. Kourou, The Evidence from the Aegean, in Sagona (ed.) 2008, 305-364.
- Kourou 2009 N. Kourou, The Aegean and the Levant in the Early Iron Age: Recent Developments, *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaise*, Hors-Série VI, 361-73.
- Kourou & Grammatikaki 1998 N. Kourou & E. Grammatikaki, An Anthropomorphic Cippus from Knossos, Crete, in R. Rolle & K. Schmidt (eds.), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Hamburg, 237-251.
- Kourou & Karetsou 1998 N. Kourou & A. Karetsou, An Enigmatic Stone from Knossos. A Reused Cippus? in Karageorghis & Stampolidis (eds.) 1998, 243-253.
- Krings (ed.) 1995 V. Krings (ed.), *La civilization phénicienne et punique. Manuel de recherche*, Leiden, New York & Köln.
- Κριτζάς 2003 X. Κριτζάς, *Η εισαγωγή του αλφαβήτου και τα πρώιμα ελληνικά αλφάβητα*, στο Σταμπολίδης (επιμ.) / Stampolidis (ed.) 2003, 217-219.
- Κριτζάς 2010 X. Κριτζάς, Φοινίκια Γράμματα: Νέα αρχαϊκή επιγραφή από την Έλτυνα. Παράρτημα, στο Ρεθεμιωτάκης & Εγγλέζου 2010.
- Kuhrt 1995 A. Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC*, Vol. 2, London & New York.
- Κυρτάτας & Ράγκος 2010 Δ. Ι. Κυρτάτας & Σ. Ι. Ράγκος, *Η ελληνική αρχαιότητα*, Αθήνα.
- Lambrinouidakis 2006 V. Lambrinouidakis, Interrelations between the Aegean and the Levant during the late Classical Period: The Case of two Inscriptions from Naxos, στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, 275-280.
- Lacaze Duthiers 1859-1860 M. Lacaze Duthiers, Natural History of the Purple of the Ancients, *Proceedings of the Royal Society of London* 10, 579-584.
- Laffineur 1978 R. Laffineur, *L'orfèvrerie rhodienne orientalisante*, Paris 1978.
- Lagarce & Lagarce 1988 J. Lagarce & E. Lagarce, The Intrusion of the Sea Peoples and Their Acculturation: a Parallel Between Palestinian and Ras Ibn Hani Data, in *Studies in the History and Archaeology of Palestine III, Proceedings of the First International Symposium on Palestine Antiquities*, Aleppo, 137-333.
- Launey 1944 M. Launey, *Le sanctuaire et le culte d' Héraklès à Thasos, Études Thasiennes* I, Paris.
- Λαζαρίδης, Ρωμοπούλου & Τουράτσογλου 1992 Δ. Λαζαρίδης, Αικ. Ρωμοπούλου & Γ. Τουράτσογλου, *Ο τύμβος της Νικήσιανης*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 121, Αθήνα.
- Lemos 2003 I. S. Lemos, Craftsmen, Traders and some Wives in Early Iron Age Greece, in Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, 187-195.
- Lemos 2005 S. Lemos, The Changing Relationship of the Euboeans and the East, in Villing (ed.) 2005, 53-60.
- Leonard 1996 A. Leonard, 'Canaanite Jars' and the Late Bronze Age Aegeo-Levantine Wine Trade, in P. McGovern, S. Fleming, S. Katz & H. Solomon (eds.), *The Origins and Ancient History of Wine*, Amsterdam, 233-254.

- Λεβέντη 2009 I. Λεβέντη, Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στην ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας, στο Α. Μαζαράκης Αιινάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, 2, τ. Ι, Βόλος, 295-308.
- Liddell & Scott 2007 H. G. Liddell & R. Scott, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης. Μεταφρασθέν εκ της αγγλικής εις την ελληνικήν υπό Ξ. Π. Μόσχου* (ανατύπωσης), Αθήναι.
- Lipiński (ed.) 1987 E. Lipiński (ed.), *Phoenicia and the East Mediterranean in the First Millennium B.C., Proceedings of the Conference held in Leuven from the 14th to the 16th of November 1985*, Studia Phoenicia V, Orientalia Lovaniensia Analecta 22, Leuven.
- Lipiński 2004 E. Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, Studia Phoenicia XVIII, Leuven/Louvain.
- Lolling 1880 H. G. Lolling, *Das Kuppelgrab bei Menidi*, Athen.
- Loret 1949 V. Loret, *La résine de térébinthe (sonter) chez les anciens Egyptiens*, Cairo.
- Lubsen-Admiraal & Crouwel 1989 S. Lubsen-Admiraal & J. Crouwel (eds.), *Cyprus and Aphrodite. Exhibition Catalogue Al-lard Pierson Museum 2/6-3/9 1989*, Amsterdam.
- Lucas 1937 A. Lucas, Notes on Myrrh and Stacte, *Journal of Egyptian Archaeology* 23/1, 27-33.
- Macgillivray 2004 J. Macgillivray, A Middle Minoan Cup from Sidon, in C. Doumet-Serhal (ed.), *A Decade of History and Archaeology in the Lebanon*, Beirut, 125-127.
- McGovern & Michel 1990 P. E. McGovern & R. H. Michel, Royal Purple Dye: its Identification by Complementary Physicochemical Techniques, in R. W. Biers & P. E. McGovern (eds.), *Organic Contents of Ancient Vessels: Material Analysis and Archaeological Investigation*, MASCA: Research Papers in Science and Archaeology No. 7, Philadelphia, 69-76.
- McGovern, Bourriau, Harbottle & Allen 1994 P. E. McGovern, J. Bourriau, G. Harbottle, & S. J. Allen, The Archaeological Origin and Significance of the Dolphin Vase as Determined by Neutron Activation Analysis, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 296, 31-43.
- McGovern, Glusker, Exner & Hall 2008 P. E. McGovern, D. L. Glusker, L. J. Exner & G. R. Hall, The Chemical Identification of Resinated Wine and a Mixed fermented Beverage in the Bronze Age Pottery Vessels of Greece, in Y. Tzedakis, H. Martlew & M. K. Jones (eds.), *Archaeology Meets Science: Biomolecular Investigations in Bronze Age Greece. The Primary Scientific Evidence 1997-2003*, Oxford, 169-218.
- Μαχαίρα 2011 Β. Μαχαίρα, Το Ασκληπιείο στη Λισό: ο χαρακτήρας της λατρείας μέσα από τα γλυπτά αναθήματα, στο Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, 437-453.
- Manning & Hulin 2005 S. W. Manning & L. Hulin, Maritime Commerce and Geographies of Mobility in the Late Bronze Age of the Eastern Mediterranean: Problematizations, in E. Blake & B. Knapp, *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Oxford, 270-302.
- Marek 1993 C. Marek, Euboia und die Entstehung der Alphabetschrift bei den Griechen, *Klio* 75, 27-44.
- Markoe 1985 G. Markoe, *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean*, Classical Studies 26, University of California.
- Markoe 2000 G. Markoe, *Peoples of the Past: Phoenicians*, London.
- Marston 2002 E. Marston, *The Phoenicians*. New York.
- Martelli 2000 M. Martelli, La stipe di Ialysos: Avori orientali e greci, in B. d'Erasmus & A. Ausilio (eds.), *Un ponte fra l'Italia e la Grecia. Atti del simposio in onore di Antonino di Vita, Ragusa, 13-15 febbraio 1998*, Padova, 105-118.
- Mavrojannis 2007 Th. Mavrojannis, Herodotus on the introduction of the Phoenician alphabet to the Greeks, the Gephyraeans and the Proto-Geometric building at Toumba in Lefkandi, *Klio* 89, 291-319.

- Maximova 1927 M. I. Maximova, *Les vases plastiques dans l'antiquité (époque archaïque)*, Paris 1927.
- Maxwell-Stuart 1989 P. G. Maxwell-Stuart, Homer's Earrings, *American Journal of Philology* 108, 411-415.
- Μαζαράκης-Αινιάν 2000 Αλ. Μαζαράκης Αινιάν, *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα.
- Μερούσης 2010 Ν. Μερούσης, Τα 'δάκρυα' των δέντρων. Οι χρήσεις ρητινών στο προϊστορικό Αιγαίο, στο Ν. Μερούσης, Ε. Στεφανή & Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *IPIΣ. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου από τους μαθητές της στο Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη, 257-275.
- Μερούσης 2012 Ν. Μερούσης, *ki-ta-no*, κρίτανος, τερέβινθος, τσικουδιά. Χρησιμοποιούσαν οι Μινωίτες τσικουδόλαδο; *ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ* 5 (www.proistoria.wordpress.com).
- Merousis v.δ. Ν. Merousis, Did the Minoans Consume only Olive-Oil? *ki-ta-no* in the Knossos Tablets Reconsidered, in L. Karali-Yannakopoulou & F. Megaloudi (eds.), *Culinary Practices in Antiquity*, BAR International Series, Oxford (υπό δημοσίευση).
- Merrillees 2003 R. S. Merrillees, The First Appearances of Kamares Ware in the Levant, *Ägypten und Levante/Egypt and the Levant* 13, 127-42.
- Mills & White 1989 J. S. Mills & R. White, The Identity of the Resins from the Late Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas), *Archaeometry* 31/1, 37-44.
- Μοάτσος 1932 Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα*, Αθήνα.
- Morricone 1978 L. Morricone, Sepoltura della prima Età del Ferro a Cos, *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente* LVI (n.s. XL), 9-427.
- Morris 1995² S. P. Morris, *Daidalos and the Origins of Greek Art*, Princeton.
- Moscato (ed.) 1988 S. Moscato (ed.), *The Phoenicians*, Milan.
- Moussaieff & Mechoulam 2009 A. Moussaieff & R. Mechoulam, Boswellia resin: from religious ceremonies to medical uses: A Review of in-vitro, in-vivo and clinical trials, *Journal of Pharmacy and Pharmacology* 61, 1281-1293.
- Muhly 1970 J. D. Muhly, Homer and the Phoenicians, *Berytus* 19, 19-64.
- Muhly 1999 J. D. Muhly, The Phoenicians in the Aegean, in P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year. Vol. II*, Liège 517-526.
- Naumann 1980 F. Naumann, *Antiker Schmuck: vollständiger Katalog der Sammlung und der Sonderausstellung vom 31.5. bis 31.8.1980. Staatliche Kunstsammlungen*, Kassel.
- Nenci 1998 G. Nenci, L'introduction de l'alphabet grec selon Hérodote (v 58), *Revue des études anciennes* 100, 579-589.
- Niemeyer (ed.) 1982 H. G. Niemeyer (ed.), *Phönizier im Westen. Die Beiträge des Internationalen Symposiums über "Die phönizische Expansion im westlichen Mittelmeerraum" in Köln vom 24. bis 27. April 1979*, Madrider Beiträge 8, Mainz am Rhein.
- Niemeyer 2003 H. G. Niemeyer, On the Phoenician Art and its Role in Trans-Mediterranean Interconnections ca. 1100-600 BC, in Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003, 201-208.
- Niemeyer 2006 H. G. Niemeyer, The Phoenicians in the Mediterranean. Between Expansion and Colonization: a non-Greek Model of Overseas Settlement and Presence, in Tsetschladze (ed.) 2006, 143-168.
- Nuñez 2004 F. J. Nuñez, Preliminary Report on Ceramics from the Phoenician Necropolis of Tyreal Bass. 1997 Campaign, *Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaise*, Hors-Série I, 281-373.
- Papaoikonomou 1981 I. Papaoikonomou, L'enfant aux astragales. À propos d'une stèle funéraire crétoise, *BCH* 105, 255-263.

- Παπαποστόλου 1968 I. Παπαποστόλου, Παρατηρήσεις επί Γεωμετρικών Αγγείων εξ Ιαλυσού, *ΑΔ* 23, 77-97.
- Παπάζογλου 2004 Λ. Παπάζογλου, Το φορτωμένο γαϊδουράκι της Κύπρου, στο Α. Γιαννικουρή, Η. Ζερβουδάκη, Η. Κόλλιας & Ι. Παπαχριστοδούλου (επιμ.), *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Αθήνα, Τόμος Β, 319-332.
- Πατσιαδά 2006 Β. Πατσιαδά, Κεραμική από το Απέρι. Νέα στοιχεία για τη θέση της πόλεως Καρπάθου, *Καρπαθιακά*, τόμος Β', Ρόδος, 51-100.
- Pearce 2002 S. M. Pearce, *Μουσεία, αντικείμενα και συλλογές*, (μτφρ. Λ. Γυϊόκα, Α. Καζάκης, Π. Μπίκας), Θεσσαλονίκη.
- Perdrizet 1908 P. Perdrizet, *Monuments figures, petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses*, Fouilles de Delphes, École Française d'Athènes V 1, Paris.
- Pfohl (ed.) 1968 G. Pfohl (ed.), *Das Alphabet. Entstehung und Entwicklung der griechischen Schrift*, Darmstadt.
- Pieren & Gubel 1986 C. Pieren & É. Gubel, *Les Phéniciens et le monde méditerranéen, Générale de Banque, Bruxelles, 6/3-6/5/86, Banque générale du Luxembourg, Luxembourg, 21/5-6/7/86*, Bruxelles.
- Πινγιάτογλου 2009 Σ. Πινγιάτογλου, Διον. Τα ιερά της Δήμητρος και του Ασκληπιού: οι ανασκαφές των τελευταίων είκοσι χρόνων, *ΑΕΜΘ 20 χρόνια*, 285-294.
- Popham 1970 M. R. Popham, Late Minoan Chronology, *AJA* 74, 3, 226-228.
- Popham, Sackett & Themelis (eds.) 1979 M. R. Popham, L. H. Sackett & P. G. Themelis (eds.), *Lefkandi I. The Iron Age*, Annual of British School at Athens Supplementary vol. 11, London.
- Pouilloux 1954 J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, Études Thasiennes III, Paris.
- Pouilloux 1982 J. Pouilloux, La fondation de Thasos, *Rayonnement grec, Hommages à Charles Delvoye*, Brussels, 91-101.
- Powell 1991 B. B. Powell, *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge.
- Price 1991 M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, Zurich, London.
- Pritchard 1978 J. Pritchard, *Recovering Sarepta: A Phoenician City*, Princeton.
- Pulak 1988 C. Pulak, The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign, *AJA* 92, 1-38.
- Pulak 1997 C. Pulak, The Uluburun Shipwreck, in S. Swiny, R. L. Hohlfelder & H. Wylde Swiny (eds.), *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity. Proceedings of the Second International Symposium Cities on the Sea. Nicosia, Cyprus, October 18-22, 1994*, Atlanta-Georgia, 233-262.
- Pulak 1998 C. Pulak, The Uluburun Shipwreck: An Overview, *The International Journal of Nautical Archaeology* 27/3, 188-224.
- Rackham 1935 H. Rackham, *Pliny the Elder. Natural History: Books VIII-XI*, Loeb Classical Library, London.
- Rawlinson, 1889 G. Rawlinson, *History of Phoenicia*, London.
- Reese 1987 D. S. Reese, Palaikastro Shells and Bronze Age Purple-Dye Production in the Mediterranean Basin, *BSA* 82, 201-206.
- Reese 2000 D. S. Reese, Appendix 6.1: Iron Age Shell Purple-Dye Production in the Aegean, in J. Shaw & M. Shaw (eds.), *The Greek Sanctuary. Kommos: An Excavation on the South Coast of Crete Vol. IV*, Princeton, 643-646.
- Reese 2010 D. S. Reese, Shells from Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-Dye Production, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 10(1), 113-141.

- Reinhold 1970 M. Reinhold, *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity*, Collection Latomus No. 116, Bruxelles.
- Ρεθεμιωτάκης & Εγγλέζου 2010 Γ. Ρεθεμιωτάκης & Μ. Εγγλέζου, *Το Γεωμετρικό Νεκροταφείο της Έλτυνας*, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών, αρ. 4, Ηράκλειο.
- Riethmüller 2005 J. W. Riethmüller, *Asklepios. Heiligtümer und Kulte*, Heidelberg.
- Riva & Vella (eds.) C. Riva & N. C. Vella (eds.), *Debating Orientalization: Multidisciplinary Approaches to Change in the Ancient Mediterranean*, Monographs in Mediterranean Archaeology 10, London.
- Rolley 1991 Cl. Rolley, *Guide de Delphes-Le Musée*, Paris.
- Rölling 2006 W. Rölling, Eine Zweisprachig phönizisch-griechische Inschrift aus Delos, στο Ν.Χρ. Σταμπολιδης (επιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, 281-283.
- Roux 1979 G. Roux, *L' Héracléion thasien. Problèmes de chronologie et d' architecture, Thasiaca*, BCH Suppl. V, Paris, 191-212.
- Ruijgh 1997 C. J. Ruijgh, La date de la création de l'alphabet grec et celle de l'épopée homérique, *Bibliotheca Orientalis* 54, 533-603.
- Ruijgh 1998 C. J. Ruijgh, Sur la date de création de l'alphabet grec, *Mnemosyne* (ser. 4) 51, 658-687.
- Ruscillo 1998 D. Ruscillo, Working Double Tides: The Marine Molluscs from Kommos, *AJA* 102, 392.
- Ruscillo 2005 D. Ruscillo, Reconstructing Murex Royal Purple and Biblical Blue in the Aegean, in D. E. Bar-Yosef Mayer (ed.), *Archaeomalacology. Molluscs in Former Environments of Human Behaviour, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology*, Durham, August 2002, Oxford, 99-106.
- Ruscillo 2006 D. Ruscillo, Faunal Remains from the Civic Buildings at Kommos, in J. Shaw & M. Shaw (eds.), *Kommos V, The Monumental Minoan Buildings*, Princeton, 776-839.
- Sacconi 1969 A. Sacconi, La mirra nella preparazione degli unguenti profumati a Cnosso, *Athenaeum* 47, 281-289.
- Sagona 1982 A. G. Sagona, Levantine Storage Jars of the 13th to the 4th century B.C., *Opuscula Atheniensia* 14, 73-110.
- Sagona (ed.) 2008 C. Sagona (ed.), *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, Ancient Near Eastern Studies Supplement 28, Leuven, Paris & Dudley.
- Salles 1980 J.-F. Salles, *La Nécropole « K » de Byblos*, Paris.
- Salta 1991 M. Salta, *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopographie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesischen Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v. Chr.*, PhD., Tübingen.
- Salviat 1962 Fr. Salviat, Lions d'ivoire orientaux à Thasos, *BCH* 86, 95-116.
- Salviat & Servais 1964 F. Salviat & J. Servais, Stele indicatrice thasienne trouvee au sanctuaire d'Aliki, *BCH* 88, 267-287.
- Salviat 1990 F. Salviat, Vignes et vins anciens de Maronée à Mendé, στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11.5.1986*, Θεσσαλονίκη, 486-489.
- Sapouna-Sakellarakis 1978 E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, München 1978.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη 1997 E. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Σκύρος*, Αθήνα.
- Sarpaki 2001 A. Sarpaki, Condiments, Perfume and Dye Plants in Linear B: A Look at the Textual and Archaeobotanical Evidence, in A. Michailidou (ed.), *Manufacture and Measurement. Counting, Measuring and Recording. Craft Items in Early Aegean Societies*, Athens, 194-265.

- Schadewaldt 1985 W. Schadewaldt, *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, β' τόμος, Ομηρικές σκηνές, β' ελληνική έκδοση (μτφρ. Φ. Ι. Κακριδής), Αθήνα.
- Scholl 2006 A. Scholl, ANAΘΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ. Die Akropolisvotive aus dem 8. bis frühen 6. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 121, 1-173.
- Schreiber 2003 N. Schreiber, *The Cypro-Phoenician Pottery of the Iron Age*, Leiden, Boston.
- Seefried 1982 M. Seefried, *Les Pendentifs en verre sur noyau des pays de la Méditerranée antique*, Rome.
- Serpico & White 2003 M. Serpico & R. White, Resins, Amber and Bitumen, in P. T. Nicholson & I. Shaw (eds.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, 430-474, Cambridge.
- Serpico 2003 M. Serpico, Quantifying Resin Trade in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age, in K.P. Foster & R. Laffineur (eds.), *Metron: Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002* (Aegaeum 24), Liège, 223-230.
- Serpico, Bourriau, Smith, Goren, Stern & Heron 2003 M. Serpico, J. Bourriau, L. Smith, Y. Goren, B. Stern, & C. Heron, Commodities and Containers: A Project to Study Canaanite Amphorae Imported into Egypt during the New Kingdom, in M. Bietak (ed.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium BC II. Proceedings of the SCIEEM 2000 Euro-Conference, Haindorf, May 2001*, Wien, 365-75.
- Shanks & Hodder 1995 M. Shanks & I. Hodder, Processual, post-processual and interpretive archaeology, in I. Hodder et al. (eds.), *Intrepreting Archaeology: Finding Meaning in the Past*, London, 3-29.
- Shaw & Shaw 1993 J. W. Shaw & M. C. Shaw, Excavations at Kommos (Crete) during 1986-1992, *Hesperia* 62, 129-190.
- Sherratt 2005 S. Sherratt, 'Ethnicities,' 'ethnonyms' and archaeological labels. Whose ideologies and whose identities?, in J. Clarke (ed.) 2005, 25-38.
- Σιγάλας 1974 A. Σιγάλας, *Ιστορία της ελληνικής γραφής*, (Β' έκδοσις βελτιωμένη), Θεσσαλονίκη.
- Σκιλάρντι 1973 Δ. Σκιλάρντι, A new Phoenician sarcophagus from Paros, *AAA* VI, 466-471.
- Σκιλάρντι 1975 Δ. Σκιλάρντι, Αρχαιολογικά Έρευναι εν Πάρω, *ΠΑΕ* τ.Α., 197-211.
- Slings 1998 S. R. Slings, "Trade and he": two problems in the early history of the Greek alphabet, *Mnemosyne* (ser. 4) 5, 641-657.
- Smith 2009 J. S. Smith, *Art and Society in Cyprus from the Bronze Age into the Iron Age*, Cambridge.
- Snycer 1979 M. Snycer, L'inscription phénicienne de Tekke près de Cnossos, *Kadmos* 18, 89-93.
- Spaer 2001 M. Spaer, *Ancient Glass in the Israel Museum. Beads and other small objects*, Jerusalem.
- Σπάθη 2007-2008 M. Γ. Σπάθη, Χειροποίητα ανθρωπόμορφα ειδώλια της αρχαϊκής περιόδου από την Αίγινα, *AAA* 40-41, 155-168.
- Stager 2005 J. M. S. Stager, "Let no one wonder at this image". A Phoenician Funerary Stele in Athens, *Hesperia* 74, 427-449.
- Stampolidis 1990 N. Stampolidis, A Funerary Cippus at Eleftherna. Evidence of Phoenician Presence?", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 37, 99-106.
- Σταμπολίδης 1998 Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Εισαγωγή 11^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ., στο Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη. 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο 1998, 26-28, 102-134.
- Σταμπολίδης (επιμ.) 2001 Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης 2003 Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Μια περιληπτική ματιά στη Μεσόγειο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (11^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.), στο Σταμπολίδης 2003 (επιμ.), 16-18, 41-79.

- Stampolidis 2003a N. Chr. Stampolidis, On the Phoenician presence in the Aegean, in Stampolidis & Karageorghis (eds.), 217-232.
- Stampolidis 2003b N. Chr. Stampolidis, A summary Glance at the Mediterranean in the Early Iron Age (11th-6th c. BC), in Stampolidis (ed.) 2003, 16-18, 41-79.
- Σταμπολίδης (επιμ.) / Stampolidis (ed.) 2003 N. Χρ. Σταμπολίδης (ed.), *Πλόες... Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου 16^{ος}-6^{ος} αιώνας π.Χ. Κατάλογος έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα. / N. Chr. Stampolidis (ed.), *Sea Routes ... From Sidon to Huelva; Interconnections in the Mediterranean (16th-6th c. BC). Catalogue of the Exhibition in the Museum of Cycladic Art*, Athens.
- Σταμπολίδης (επιμ.) 2004 N. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερνα: Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη. Κατάλογος της Έκθεσης*, Αθήνα.
- Σταμπολίδης 2007 N. Χρ. Σταμπολίδης, Ένα κλειστό σύνολο. Ανιχνεύοντας αιγυπτιακές και ανατολικές επιρροές στις μεταθανάτιες δοξασίες της γεωμετρικής-αρχαϊκής Ελεύθερνας, στο Α.Α. Λαϊμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Λ. Μενδώνη και Ν. Κούρου (επιμ.), *Αμύμονα Έργα. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, Αθήνα 2007, 19-33.
- Σταμπολίδης / Stampolidis 2008 N. Χρ. Σταμπολίδης, *Αρχαία Ελεύθερνα, Δυτικός Τομέας*, Αθήνα 2008. / N. Chr. Stampolidis, *Ancient Eleutherna, Western Sector*, Athens.
- Σταμπολίδης & Καρέτσου (επιμ.) 1998 N. Χρ. Σταμπολίδης & Α. Καρέτσου (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος – Δωδεκάνησα – Κρήτη, 16^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.*, Ηράκλειο.
- Stampolidis & Karageorghis (eds.) 2003 N. Chr. Stampolidis & V. Karageorghis (eds.), *Sea Routes. Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC. Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete. September 29th-October 2nd 2002*, Athens.
- Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004 N. Χρ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004.
- Stampolidis & Kotsonas 2006 N. Chr. Stampolidis & A. Kotsonas, Phoenicians in Crete, in Deger-Jalkotzy & Lemos (eds.) 2006, 337-360.
- Stern, Heron, Corr, Serpico & Bourriau 2003 B. Stern, C. Heron & L. Corr, M. Serpico & J. Bourriau, Compositional Variations in Aged and Heated Pistacia Resin Found in Late Bronze Age Canaanite Amphorae and Bowls from Amarna, Egypt, *Archaeometry* 45/3,
- Stern, Heron, Tellefsen & Serpico 2008 B. Stern, C. Heron, T. Tellefsen & M. Serpico, New Investigations Into the Uluburun Resin Cargo, *Journal of Archaeological Science* 35/8, 2188-2203.
- Stucky 1993 R. A. Stucky, *Die Skulpturen aus dem Eschmun – Heiligtum bei Sidon. Griechische, römische, kyprische und phönizische Statuen und Reliefs vom 6. Jahrhundert vor Chr. bis zum 3. Jahrhundert nach Chr.*, Antike Kunst 17, Beih., Basel.
- Θέμελης & Τουράτσογλου 1997 Π. Θέμελης & Γ. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.
- Thomas 1992 R. Thomas, *Literacy and Orality in Ancient Greece*, Cambridge / Ελληνική έκδοση, 1996: *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Δ. Κυρτάτας), Ηράκλειο.
- Τιβέριος 1998 Μ. Τιβέριος, Ευρήματα από την Ταρτησσό στο Ηραίο της Σάμου, στο P. Cabrera Bonet & C. Sánchez Fernández, (eds.), *Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Ισπανία. Στα ίχνη του Ηρακλή*, Αθήνα, 66-84.
- Τιβέριος 2004 Μ. Τιβέριος, Οι πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης και η παρουσία των Φοινίκων στο βόρειο Αιγαίο, στο Σταμπολίδης & Γιαννικουρή (επιμ.) 2004, 295-306.
- Τιβέριος 2006 Μ. Τιβέριος, Πάρος-Θάσος-Εύβοια στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, Γενέθλιον, Αθήνα, 73-85.

- Tiverios 2008 M. Tiverios, Greek Colonisation of the Northern Aegean in Tsetschladze (ed.) 2008, 1-154.
- Τιβέριος & Γυματζίδης 2000 M. Τιβέριος & Σ. Γυματζίδης, Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγκιάλου κατά το 2000, *AEMΘ* 14, 193-203.
- Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001 M. Τιβέριος, Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη, Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2001: ο αρχαίος οικισμός, *AEMΘ* 15, 255-262.
- Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004 M. Τιβέριος, Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη, Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2004: ο αρχαίος οικισμός, *AEMΘ* 18, 337-344.
- Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2008 M. Τιβέριος, Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη, Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2008: ο αρχαίος οικισμός, *AEMΘ* 22, 329-334.
- Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2009 M. Τιβέριος, Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη, Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2009: ο αρχαίος οικισμός, *AEMΘ* 23, 2009 (υπό εκτύπωση).
- Tore 1992 G. Tore, Cippi, altarini e stele funerary nell Sardegna fenicio-punica: alcune osservazioni preliminari ad una classificazione tipologica, in P. Meloni & E. Atzeni (eds.), *Sardinia Antiqua. Studi in onore di Piero Meloni in occasione del suo settantesimo compleanno*, Cagliari, 177-194.
- Τριανταφυλλίδης 2007-2008 Π. Τριανταφυλλίδης, Πήλινος ασκός των αρχαϊκών χρόνων από την Ιαλυσό Ρόδου, *AAA* 40-41 (2007-2008), 147-153.
- Tsetschladze (ed.) 2006 G. R. Tsetschladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas I*, Mnemosyne Supplement 193/1, Brill, Leiden & Boston.
- Tsetschladze (ed.) 2008 G. R. Tsetschladze (ed.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas II*, Mnemosyne Supplement 193/2, Brill, Leiden & Boston.
- Τσουντας 1891 Χρ. Τσουντας, Εκ Μυκητών, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, τόμος 30, 1-44.
- Tubb 1998 J. N. Tubb, *Peoples of the Past: Canaanites*, London.
- Tusa 1976 V. Tusa, *Le stele di Selinunte*, Palermo.
- Tzedakis & Martlew (eds.) 2002 Y. Tzedakis & H. Martlew (eds.), *Minoans and Mycenaeans. Flavours of Their Time. Birmingham Museums and Art Gallery 13 July 2002 - 5 January 2003*. Athens.
- Uberti 1988 M. L. Uberti, Glass, in Moscati (ed.) 1988, Milan, 474-491.
- Vallet & Villard 1996 G. Vallet & F. Villard, *Le monde grec colonial d'Italie du Sud et de Sicile*, Rome.
- Van Beek G. W. Van Beek, Frankincense and Myrrh, *Biblical Archaeologist* 23. 3, 1960, 69-95.
- Van Berchem 1967 D. Van Berchem, Sanctuaires d'«Hercule-Melqart». Contributions à l'étude de l'expansion phénicienne en Méditerranée, *Syria* 44, 73-109.
- Vandersleyen 1987 C. Vandersleyen, L'étymologie de Phoīnix, «Phénicien», in Lipiński (ed.) 1987, 19-22.
- van Effenterre 1973 H. van Effenterre, Le contrat de travail du scribe Spensithios, *BCH* 97, 31-46.
- Ventris & Chadwick 1973 M. Ventris & J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge.
- Verdélis 1951 N. M. Verdélis, L'apparition du Sphinx dans l'art grec, *BCH* 75, 1-37.
- Verhecken 1994 A. Verhecken, Experiments with the Dyes from European Purple-Producing Molluscs, *Dyes in History and Archaeology* 12, 22-35.
- Veropoulidou 2005 R. Veropoulidou, *The Shell Assemblage from the MM and LM Site of Karoumes ("The Guard House by the Sea")*, Zakros, Crete, Thessaloniki: INSTAP Research Grant Report.
- Veropoulidou 2011 R. Veropoulidou, *Spondylus gaederopus* Tools and Meals in Central Greece from the 3rd to the 1st Millennium BCE, in M. Nikolaidou & F. Ifantidis (eds.), *Spondylus in Prehistory: New Data and Approaches - Contributions to the Archaeology of Shell Technologies*, BAR International Series 2216, Oxford.

- Βεροπουλίδου 2011 P. Βεροπουλίδου, *Όστρεα από τους οικισμούς του Θερμαϊκού Κόλπου. Ανασυνθέτοντας την κατανάλωση των μαλακίων στη Νεολιθική και την Εποχή Χαλκού*, αδημ. διδ. διατ., Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Veropoulidou v.π. R. Veropoulidou, Small-scale purple dye production in the prehistoric Aegean: archaeological implications from an experimental study, υπό προετοιμασία.
- Βεροπουλίδου, Ανδρέου & Κωτσάκης 2005 P. Βεροπουλίδου, Σ. Ανδρέου & Κ. Κωτσάκης, Τούμπα Θεσσαλονίκης: παραγωγή πορφύρας βαφής κατά την Εποχή του Χαλκού, *ΑΕΜΘ* 19, 173-186.
- Villing (ed.) 2005 A. Villing (ed.), *The Greeks in the East*, The British Museum Research Publications 157, London.
- Vokotopoulou & Christides 1995 I. Vokotopoulou & A.-P. Christides, A cypriot graffito on an SOS ampora from Mende, Chalcidice, *Kadmos* 34, 5-12.
- Vorster 1983 C. Vorster, *Griechische Kinderstatuen*, Köln.
- Wachter 1989 R. Wachter, Zur Vorgeschichte des griechischen Alphabets, *Kadmos* 28, 19-78.
- Wachter 1999 R. Wachter, Alphabet. II. Das griechische Alphabet, *Der Neue Pauly* I, 537-547.
- Wachter 2008 R. Wachter, Das Alphabet: Zündung der westlichen Kultur, in H. Siebenmorgen & C. Hattler (eds.), *Zeit der Helden: die «dunklen Jahrhunderte» Griechenlands 1200-700 v. Chr.*, Badisches Landesmuseum, Schloss Karlsruhe 25.10.2008-15.2.2009, Karlsruhe, 257.
- Warren 1969 P. Warren, *Minoan Stone Vases*, Cambridge.
- Washbourne 1999 R. Washbourne, Aphrodite Parakypousa “the Woman at the Window”. The Cypriot Astarte Aphrodite’s fertility role in sacred prostitution and rebirth, *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 163-177.
- Watrous 1992 L. V. Watrous 1992, *Kommos III: An Excavation on the South Coast of Crete. The Late Bronze Age Pottery*, Princeton.
- Winter 1995 I. J. Winter, Homer’s Phoenicians: History, ethnography or literary trope? [A perspective on early Orientalism], in Carter & Morris (eds.) 1995, 247-271.
- Woodard 1997 R. G. Woodard, *Greek writing from Knossos to Homer. A linguistic interpretation of the origin of the Greek alphabet and the continuity of ancient Greek literacy*, New York & Oxford.
- Xagorari-Gleissner 2009 M. Xagorari-Gleissner, Attische bilingue Grabreliefs des 4. Jhs. v. Chr., *Archäologischer Anzeiger* (2), 113-127.
- Yon 1981 M. Yon, *Dictionnaire Illustré Multilingue de la Céramique du Proche Orient Ancien*, Collection de la Maison de l’Orient Méditerranéen, serie Archeologique 7, Paris.
- Yon 2007 M. Yon, La culture chyro-phénicienne. Art phénicienne, art chypriote, in Fontan & Le Meaux (eds.) 2007, 119-125.
- Yon, Karageorghis & Hirschfeld 2000 M. Yon, V. Karageorghis & N. Hirschfeld, *Céramiques mycéniennes d’Ougarit*, *Ras Shamra-Ougarit XIII*, Paris.